

Çelişki Üstüne *

Birkaç yıl önce, uzun zamandan beri görmediğim bir arkadaşla karşılaşmış ve «Nasılın?» diye sormuştum. Bu soru üzerine, arkadaşım hemen anlatmaya başladı: «Bir zaman önce vücudumdaki baş çelişki sağ dizimdeydi. Romatizma gibi bir ağrı bana müthiş ızdırap veriyordu. Fakat sonra anjın oldum ve bütün göğüs kaslarım tutuldu. Ayağımdaki çelişki baş çelişki olmaktan çıktı ve ikincil bir çelişki oldu. Göğsümdeki ağrı ayağımdakinden daha antagonist olduğu için baş çelişki oldu. Şu sıralarda göğsümdeki çelişkinin iyileşme yönü başat yön haline gelmekte». «Vay canına!» dedim kendi kendime, «Amma da diyalektik düşünüyor bu çocuk».

Çelişki konusuyla ilgilenmeye başladıktan sonra, **Aydınlık** dergisindeki bir cümle dikkatimi çekti. Bir yazıda, «... ayrı olan her şey çelişiktir»¹ deniyordu. Hemen bir başka arkadaşla sordum: «Sen bu derginin görüşlerini benimsiyorsun». «Evet», «O halde bu cümleyi de benimsiyorsun.» «Evet», «Peki, masa ile ay çelişik midir?» «Tabii. Ayda kristal halinde bulunan su masanın çivisini paslatır.»

Bu iki arkadaşımın yukarıdaki sözlerinin ciddiyyetinden hiçbir zaman şüphe etmedim. Çünkü bu arkadaşlar, «diyalektik hayatlarına uygulamak için üstün çaba sarfeden kişilerdi. Bu tür arkadaşlarla bir araya gelip konuşmaya başladığımız zaman, vaktimizin çoğunu birkaç çelişkiyi peşpeşe dizmekle geçirirdik. Önce birisi kendi sıralamasını yapardı 1 — Dünya kırlarıyla dünya şehirleri arasındaki çelişki, 2 — Emperyalist ülkeler arasındaki çelişki, 3 — Kapitalist ülkelerle «sosyalist ülke» arasındaki çelişki. Buna derhal bir itiraz yükselir: «Hayır. 3, 1, 2.» Sonra 1, 2, 3 cüleriyle 3, 1, 2 ciler arasında dehşetli bir mücadele başlardı. Mücadelenin bir aşamasında 1, 2, 3 cüler arasından bir grup ayrılır 1, 3, 2 nci olurlar, ama 3, 1, 2 ncilere karşı mücadelerde 1, 2, 3 cülerle ortak cephe kurarlardı.

Bu tür tartışmalar az çok bütün «arkadaş çevreleri»nde yer almıştır herhalde. Ama işin acı tarafı, aynı nitelikteki tartışmaların son derece bilimsel ve devrimci bir hava içinde bir takım yayın organlarında da yer almasıydı. Şu sıralarda

böyle tartışmalarla karşılaşmıyoruz pek. Karşılaşmıyoruz ama, sorun çözüldüğü için değil, her grup «benimki en doğrusu» deyip kabuğuna çekildiği için.

İşçi sınıfı mücadelesinin tarihçesine bir göz attığımızda şöyle bir ilkeyle karşılaşırız: Hareket önce lafazanlar yaratır, sonra da teorisyenler. Örneğin, Proudhon o denli lafazanlık etmemiş olsaydı, belki de Marx'ın **Felsefenin Sefaleti** diye bir eseri olmayacaktı. Aynı şekilde Dühring biraz çenesini kapamayı bilseydi **Anti-Dühring** gibi bir eser kaleme alınmayacaktı. Veya Bogdanov yeni bir felsefe iddiasıyla ortaya çıkmayı **Materyalizm ve Ampirio-Kritisizm** yazılmayacaktı. Bu örnekler şüphesiz ki «dev» örneklerdir ama aynı ilkenin bizim «arkadaş çevreleri»nde ve «pek bilimsel» yayın organlarımızda geçerli olmaması için hiçbir neden yok.

Şimdiye dek anlattıklarım, bir ölçüde, bu çalışmanın arka planını oluşturuyor. Bir de ön plana bakacak olursak, çelişki konusundaki tartışmaların dünya ölçeğinde sürüp gittiğini, yeni yeni alevlendiğini ve Marksist çelişki kavramının teorileştirilmesi sorununun felsefe alanındaki mücadelenin başlıca konusu olduğunu görürüz.

Bu çalışmada, çelişki sorununu birçok alt başlıklara bölmektense, çeşitli düşünürlerin bütünsel görüşleri biçiminde sunmayı yeğledim. Bu yapı içinde inceleyeceğimiz düşünürleri başlıca iki kümeye ayırmak mümkün: Birincisi, işçi sınıfının mücadelesi içinde yetişmiş, insanlığın gelişimine yön vermiş ve çağımızın büyük devrimlerini gerçekleştirmiş olan politik önderler, ikincisi ise, Marksizm'e bilimsel ve felsefi yönden yaklaşmış olan akademisyenler.

Hemen belirtelim. Bu, iyiler ve kötüler arasındaki bir ayırım değil, ama zamansal bir ayırımdır. Marksizm'in büyük ustaları, her alanda ürün vermek zorundaydılar. Onlar Marksizm'i öğretme, geliştirme ve uygulama görevlerinin tümünü yüklenmişlerdi. Ama zaman ilerledikçe, üretici güçlerin gelişmesi, maddi üretimin toplumsal niteliğinin, işbölümü ve işbirliğinin artan bir hızla gelişmesine paralel olarak, zihni üretimde de bir kolektifleşme yer almakta. Çağımızın bilim adamı, laboratuvarına kapanıp birkaç yıl sonra büyük bir keşifle ortaya çıkan tek kişi değil, ama toplu bir çalışma içinde yer alan bir grup kişisidir. Tarihî gelişim, akademizmin maddî temellerini güçlendirmektedir ve bu durum günümüzde dünya ölçeğinde gözlemlenebilir.

Ancak, her alanda olduğu gibi burada da gö-

rüyoruz ki, bu gelişim gerçek niteliğine ancak sosyalist ülkelerde bürünebilmiştir. Sosyalist ülkelerde Marksizm'in felsefesi, bilim ve politikası bir bütün haline gelmiştir. Her alandaki çalışmada, öbür ikisiyle uygunluk ve sorumluluk içindedir. Öte yandan kapitalist akademizm, geniş ölçüde politikadan soyutlanmış, politik sorumluluklarını yitirmiş ve bu yüzden de amaçsız kalmış bir Marksizm anlayışı geliştirmiştir. Bir de Türkiye'deki yansımaya bakarsak, buna akademizm değil «akademik masturbasyon» diyeceği geliyor insanın.

Bu yazıda inceleyeceğimiz akademisyenlerin tümü de kapitalist ülkelerden. Özellikle Alman Demokratik Cumhuriyeti'nde ve Sovyetler Birliği'nde çelişki üzerine önemli tartışmalar yapıldığını işitiyoruz. Ancak, bunlara erişebilme imkânımız henüz yok.

MARKSİZM'İN ÜÇ BİLEŞENİ

Çelişki konusundaki bir incelemenin bu başlıkla başlaması yadırganabilir. Ama, Marksizm'in ne olduğunun sorularak başlanması daha uygun geliyor bana.

Çokları için (ve burjuva ideologları için) Marksizm bir ideolojidir. Daha akli başında olanlar, Marksizm'in bir bilim veya politik bir öğreti veya bir felsefe olduğunu ileri sürerler. Bütün bunları bir yana bırakalım ve Lenin'in tanımına bir bakalım.

... Marx'ın dehası, kesinlikle, insanlığın en önde gelen zihinleri tarafından ortaya atılmış sorulara cevaplar getirmiş olmasındadır. Onun öğretisi, felsefe, ekonomi politik ve sosyalizmin en büyük temsilcilerinin öğretilerinin dolambaçsız ve dolaysız bir devamı olarak ortaya çıktı.²

Görüldüğü gibi Lenin'e göre, Marksizm'in üç bileşeni vardır: felsefe, bilim ve politika.* Marx ve Engels de, temellerini attıkları dev eseri bir «dünya görüşü» olarak adlandırmışlardı; yalnızca bir bilim veya bir felsefe veya politik bir öğreti olarak değil. Bu bir kez anlaşıldığında, bu üç öğeden herhangi birinin veya ikisinin öbürüne veya öbürlerine oranla daha fazla vurgulanmasının, Marksizm'den bir sapma anlamına geleceği de anlaşılabilir olur.

Ancak, Marx ve Engels'in eserlerine toplu bir bakış, felsefe, bilim ve politika alanlarındaki mücadelenin eşitsiz bir gelişimini ortaya koyar. Marx'ın eserlerinin en önemli bölümü, toplumların işleyiş yasalarını ortaya koyan ekonomi poli-

* Lenin'in bu sözlerinde dikkat edilmesi gereken ikinci nokta, Marksizm'in, üç alandaki öncüllerinin öğretilerinin *dolaysız bir devamı* olduğudur. Tarihî perspektiften yoksun bir görüş için Marksizm, kendisinden önceki her türlü bilgiden bir «kopma» ile ayrılmış bambaşka bir şeydir. Böyle bir yaklaşım, her şeyden önce, Marx'ın kurmuş olduğu tarihî maddecilik bilimine aykırıdır.

tik veya genel olarak tarih bilimi üzerinedir. Marx, **1844 Elyazmaları**'ndan başlayarak **Artık Değer Teorileri**'ne kadar varan bir çalışmayla, her şeyden önce klasik iktisadın bütün verimini incelemiş, ayıklamış ve eski ustaların elinde çözümsüz kalan birçok sorunu çözüme ulaştırmıştır. Bütün bunlara paralel olarak politik alanda, Marx'ın teorisi, yükselen işçi sınıfı mücadelesi içinde tek doğru teori olarak kabul edilmiş ve proletaryanın uluslararası örgütü I. Enternasyonal Marx'ın liderliğinde toplanmıştır. Marx'ın ölümünden sonra, uluslararası proleter hareketin tartışmasız önderi Engels olmuştur.

Öte yandan, felsefe alanında durum bambaşkadır. Gençlik eserlerinden başlayarak, Marx'ın bütün ekonomik ve tarihî analizlerinin köklü bir felsefi yapı içinde kavrandığını ve sunulduğunu görürüz. Ama Marx, hiçbir zaman dolaysız olarak kendi felsefesinin analizine girişmemiştir.

Bu olgu, zaman kıtlığı veya raslantının bir sonucu değildir şüphesiz. Daha çok, bütün bir bilim ve felsefe tarihi için geçerli olan bir ilkenin, Marksizm'in bilimi ve felsefesi için de geçerli olduğunun kanıtıdır. Bu ilke şöyle özetlenebilir: Bilimsel bulguların felsefe üzerindeki etkileri, ancak aradan belirli bir zaman geçtikten sonra ortaya çıkar. Bunun tarih içindeki en çok bilinen örnekleri Galile'nin bulgularının sonraları kartezyen felsefe içinde ifade edilmeleri ve Newton'un keşfettiği hareket yasalarının Kant'ın transandantal idealizmine kaynaklık etmesidir. Konu Marksizm olduğunda durum daha değişik değildir. Marksizm'in bilimi tarihî maddeciliğin felsefe üzerindeki etkilerinin analizi ve bu felsefenin teorize edilmesi, hâlâ gündemde bulunan ve hatta gündeme yeni gelen bir sorundur.

MARKSİZM VE HEGEL

Marksizm'in felsefesinden söz edildiği anda, hesap verilmesi gereken ilk kişi Hegel'dir şüphesiz. Çünkü Hegel, felsefenin kendisine kadarki gelişimine yüzünün akıyla hesap vermiş bir filozoftu. İster olumlu ister olumsuz yönleriyle olsun, Marx ve Engels'in eserlerinin felsefeyle ilgili hemen her bölümünde Hegel çıkar karşımıza. Engels 1888'de, **Ludwing Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu**'nda, bu sorunu olanca açıklığıyla ortaya koyar. «Marksist dünya görüşü, temsilcilerini Almanya ve Avrupa'nın çok ötesinde ve dünyanın bütün edebi dillerinde buldu... Bu şartlar altında, Hegelci felsefeyle ilişkimizin; nasıl ayrıldığımız kadar nasıl izlediğimiz de kısa bir hesabı bana gittikçe gerekli görünüyor.»³

Görüldüğü gibi, Engels'in bu sözleri, Marksist felsefenin Hegelci felsefeden ayrıldığı kadar onu izlediğini de ortaya koyar. Zaten Marx, Engels'in bu sözlerinden çok önce, 1867'de **Kapital**'in Almanca ikinci baskısına son sözde, Hegel'in hemen hemen bütünyle unutulduğu ve bir «ölü köpek» muamelesi gördüğü bir dönemde, kendisinin bu «dev düşünürün öğrencisi» olduğunu ve

* Bu yazıda, İngilizce asıllarını bulabildiğimiz eserlerden yapılan aktarmaların tümü yeniden çevrilmiştir. Bu yüzden, bu eserlerin türkçe kitaptaki sayfalarını «s» ile, İngilizce kitaptaki sayfalarını «p» ile gösterdik. Ayrıca, aktarmalardaki italikler metinlerin yazarlarına aittir.

hattâ orada burada «ona özgü ifade biçimlerine kur» yaptığını açıklamıştı.⁴ Bütün bunlar, hesaplaşmanın iki yönlü olacağını ortaya koyuyordu: Hegel'in «olumlu» ve «olumsuz» yönlerinin belirlenmesi.

Hegel'in «olumsuz» yanın **idealizmi** ve «olumlu» yanının **yöntemi** olduğu bilinen bir şeydi. Ama, diyalektik gibi özünde devrimci olan bir yöntem nasıl olup da Hegel'in mistik idealizmi ve politik gericiliği bir araya getirdiği sistemi ile uzlaşabilmişti? Engels **Ludwig Feuerbach**'ta bu uzlaşmayı şu şekilde ortaya koydu:

Hegel'in **sistemi** üzerinde ısrar eden biri bu iki alanda [din ve politikada] az çok muhafazakar olabiliirdi; buna karşın, diyalektik **yöntemi** temel alan biri, dinde olduğu kadar politikada da en aşırı muhalefete dahil olabiliirdi... ne var ki sistem bunu [muhafazakarlığı] istiyordu ve yöntem, sistem aşkına kendinden ödün vermek zorundaydı.⁵

Bundan çıkarılacak en dolaysız sonuç şudur: diyalektik yöntem, Hegel'in idealizmiyle çarpıtılmıştır ve maddeci bir dünya görüşü bu yöntemdeki Hegelci izleri ayıklamak zorundadır. Marx'ın **Kapital**'in son sözünde, bilmeceyi andıran bir biçimde ortaya koyduğu sorun budur.

Hegel'in elinde diyalektiğin mistisizmle bozulması, ayrıntılı ve bilinçli bir biçimde diyalektiğin genel işleyiş biçimini ilk kez onun sunmuş olduğu gerçeğini örtemez. Hegel'de diyalektik başsağığı duruyor. Mistik kabuk içerisindeki aklauygün özü bulmak isterseniz onun yeniden ayakları üstüne oturtulması gerekir.⁶

Hegel'de başsağığı duran diyalektik Marx'ın **Kapital**'inde ayakları üstüne oturtuldu. Ancak Marx, bu işi nasıl başardığını bize anlatmadı. Marx sonrası Marksistlerin felsefe alanındaki başlıca uğraşları, **Kapital**'deki bu «ayakları üstüne oturtma» işleminin mekanizmasını açıklamak oldu. «Hegel'in **Mantık**'ının tümü iyice incelenmezsiniz ve anlaşılmasızın» der Lenin **Felsefe Defterlerinde**, «Marx'ın **Kapital**'ini ve özellikle de **Kapital**'in bölüm 1'ini bütününü anlamak imkânsızdır.»⁷ Marx'ın en bilimsel eseriyle Hegel'in en felsefi eserinin böylesine bir göbek bağıyla bağlı olması, Lenin'in bu önermesini bilmeyen birçok Marksist için anlaşılabilir bir şey olsa gerek.

Marx ve Engels, kendi maddeci diyalektiklerinin Hegel'in idealist diyalektiğinden «farklı» olduğunu yeterince vurguladılar, ama bu farkın nerede olduğu konusunda bir ipucu bırakmadılar. Bunu gösteren ilk kişi Lenin oldu.

Lenin **Felsefe Defterleri**'nde Hegel'in **Mantık Bilimi** adlı kitabının «Çelişki Yasası» başlıklı bölümünden aktarmalar yapar:

... bütün şeyler kendi kendiliklerinde çelişkilidir... bu önerme... **şeylerin hakikatini ve özünü daha iyi dile getirir. ...çelişki, her türlü hayatın ve her türlü hareketin köküdür**; bir şey olarak, kendi kendine bir

çelişkisi olan bir şey olarak **hareket edebilir** ve gene ancak böylece **bir içtepiye ve bir etkinliğe sahiptir. Çelişki... her türlü özdevininin ilkesidir.**

Lenin, altını kuvvetle çizdiği bu aktarmalardan sonra devam eder:

Hareket ve 'öz hareket', ... 'değişme', 'hareket ve hayatîyet', her türlü öz hareketin 'ilkesi', 'hareket'e ve 'eylem'e götüren 'dürtü' ... Hegelciliğin, o soyut ve abstre Hegelciliğin özünün burada olacağı kimin aklına gelirdi ki? Anlamak, keşfetmek, kırtarmak, ayıklamak, artırmak gerekiyordu bu özü; ve işte Marx'la Engels'in yapmış oldukları da budur.⁸

Lenin'e göre karşıtların özdeşliği ve birliği formülü diyalektiğin özünü oluşturur. Lenin bu tezi **Felsefe Defterleri**'nin çeşitli bölümlerinde ısrarla ileri sürer. Bütün bunlar, Hegel'in idealist diyalektiği ile Marx'ın maddeci diyalektiği arasındaki farkın, her şeyden önce Hegelci ve Marksist çelişkiler arasındaki farkta aranması gerektiğini ortaya koyuyor.

Aslında, bu çalışmadaki amacımız Marx ve Hegel arasındaki ilişkiyi incelemek değil, Marksizm'in biliminde ve politikasında son derece önemli bir yer tutan «çelişki» kavramının doğasına bir yaklaşım getirmektir. Ancak, bu konuda Hegel'i ilgi dışı tutan herhangi bir yaklaşımın da ciddi bir sonuca varacağını beklemeyelim.

MARX'DA ÇELİŞKİ

Bu başlık altında karşımıza çıkan ilk sorun, Marx'ın gençlik dönemi eserleriyle olgunluk dönemi eserleri arasındaki ilişki ve fark oldu. Bu sorunu Murat Belge kısaca şöyle özetler:

Bu konuda Marksistler arasında üç ayrı tavırla karşılıyoruz. 1 — gençlik ve olgunluk dönemleri arasında fark kabul etmek ve... asıl Marksizm'in olgunluk çağında ortaya çıktığını söylemek; 2 — bazı ayrımlar kabul etmek, ama gençlik çağının büyük ölçüde felsefi eserlerini Marksizm'in özünün ortaya konduğu metinler saymak; 3 — erken dönemle olgunluk dönemi arasında ayrımlar olsa bile, Marx'ın aslında hep aynı çizgiyi izlediğini, ayrılığın, başlangıçta sorunu felsefi, sonradan iktisadî terimlerle koymuş olmasından ortaya çıkan bir görüntü olduğunu varsaymak.⁹

Birinci çizginin başta gelen temsilcisi Louis Althusser'dir. Althusser'e göre her bilimin bir ideolojik bilim-öncesi vardır ve her yeni bilim kendi bilim-öncesinden «bilgisel kopma» (epistemolojik break) dediği bir sıçrama ile ayrılır. İdeolojik bilim-öncesinin cevaplandırmaya çalıştığı sorular ile yeni bilimin cevaplandırmaya çalıştığı sorular birer bütün olarak birbirlerinden farklıdır. «Bilgisel kopma»dan önceki ve sonraki sorular bütünü; yani «sorunsal»lar (problematic) tamamen farklıdır. Althusser bu görüşlerini Marx'ın eserle-

rine uyguladığında şu sonuçları elde eder: Marx'ın eserlerinde, Feuerbach Üzerine Tezler ile başlayan ve artık değer teorisinin bulunmasıyla belirlenen bir «bilgisel kopma» vardır. Marx'ın bu «bilgisel kopma»dan önce kaleme aldığı gençlik eserlerinde Hegelci-Feuerbachçı bir «sorunsal» egemendir. Ancak, «kopma»dan sonraki olgunluk dönemi eserlerinde, temelini artık değer teorisinin oluşturduğu bilimsel bir sorunsal egemendir. Althusser'e göre genç Marx Marksist değildir.

İkinci çizginin temsilcisi olarak sunabileceğimiz ilk kişi, bir İtalyan Marksisti olan Lucio Colletti'dir. Colletti'ye göre, gençlik eserlerinde geliştirdiği «fetişizm» ve «yabancılaşma» gibi kavramlar Marx'ın tüm eserlerinin özünü oluşturur. Marx'ın **Kapital**'in bir bölümünü meta fetişizmine ayırması ve yine **Kapital** ve **Artık Değer Teorileri**'nin birçok yerinde yabancılaşmadan söz etmesi bu iddianın kanıtıdır. Marx'ın eseri görünüşte politik ekonomi üzerinedir ama özünde fetişizm ve yabancılaşma kavramları yatmaktadır.

Üçüncü çizgi ise birinci ve ikinci çizgilerin tek yanlı abartmalarını yadsır. Biz Marx incelememize bu üçüncü çizgiyi benimseyerek başlayacağız ve ayrıca bunun doğruluğunu da kanıtlamaya çalışacağız. Şimdi, Marx'ın, biri gençlik dönemine, öteki de olgunluk dönemine raslayan iki çalışmada çelişki üzerine geliştirdiği düşünceleri ve bunları uygulayış biçimine bir bakalım.

HEGEL'İN DEVLET ÖĞRETİSİNİN ELEŞTİRİSİ

Bu çalışma Hegel'in **Hukuk Felsefesi** adlı kitabının «Devlet» başlıklı bölümünün bir eleştirisi ve 1843 yılında tamamlanmış olduğu halde ilk kez 1927 yılında basılabiliştir.

Marx'ın buradaki Hegel eleştirisi başlıca iki bölümden oluşur. Birincisi, Hegel'in çalışmasının felsefi biçimiyle, yani Hegel idealizminin eleştirisiyle ilgilidir. Eleştiri kesinlikle maddeci bir açıdan ele alınmış ve Hegel'in, idealist mantığını gerçek hayatın herhangi bir alanına uyguladığında nasıl bir mistisizmle karşılaştığını ortaya koymuştur.

O, düşüncesini nesneden başlayarak geliştirmez, ama bunun yerine, nesneyi, soyut mantık alanında mükemmelleştirdiği bir düşünce sistemine göre inşa eder. Görevi belirli bir politik oluşum fikrini irdelemek değil, fakat politik oluşumu soyut İdea ile olan bir ilişkiyle açıklamak ve bununla İdea'nın yaşam öyküsü arasında bir bağ kurmaya çalışmaktır. Bu açık bir mistikleştirme dir.¹⁰

Bu alıntidan çıkarılacak en önemli sonuç şudur: Marx, Hegel idealizminin eleştirisini gençliğinde tamamlamış ve bu konudaki görüşlerinde, hayatının sonuna dek fazla bir değişiklik olmamıştır. Çünkü Marx **Kapital**'in son sözünde de, ayakları üstüne oturtulması gereken Hegel mistisizminden aynı anlamda söz eder. Öte yandan, Hegel'in **Hukuk Felsefesi**, mistisizminin (veya idealizminin) bir sonucu olarak, **Mantık**'ının ilkelerinin hukuk alanında da geçerli olduğunu

ispatlama çalışmasından başka bir şey olmaz. «Hegel'in gerçek ilgisi hukuk felsefesi değil mantık üzerinedir.»¹¹ İşte bu yüzden, Marx'ın eleştirisinin ikinci bölümü, geniş ölçüde Hegel'in mantığının, yani diyalektiğinin eleştirisinden oluşur. Konumuz açısından önemli olan da budur.

Hegel'in devlet öğretisinin bel kemiği bir dizi çelişki analizinden ibarettir. Hegel'e göre devlet ve hükümet özdeştir ve bununla halk arasında bir çelişki vardır. Öte yandan, bu iki karşıt ucun birleştiği noktada, arabulucu bir organ olarak toplumsal zümreler (Estates) bulunur. Zümreler ve dolayısıyla bunların temsil edildiği meclis, halk ve devlet karşıtlarının özdeşliğinin bir ifadesidirler, bu karşıtlığın bir sentezidirler; devlet ve halk arasındaki çelişkinin devlet içinde cisimleşmesidirler ve bu çelişkinin çözümünü de birlikte getirirler. Bunlar yalnızca halk ve devleti uzlaştırmakla kalmazlar, hükümdarın gücünü de sınırlarlar. Böylelikle zümreler ile hükümdarın gücü arasında da bir çelişki ortaya çıkar. Öte yandan zümreler halkın temsilcisidirler ve böylelikle halk ve hükümdar da çelişirler. Ama zümreler hem halkın temsilcisi, hem de devletle halkın arabulucusu oldukları için devleti ve dolayısıyla hükümdarı da halkla uzlaştırırlar. Böylelikle bütün bir toplumun; hükümdarın, devlet organlarının ve halkın bir uzlaşma içinde olduğu ispatlanmış olur.

İşte Hegel'in «sistem»i budur. Politik gericiğin arayıp da bulamadığı, toplumun varolan durumunu «akluygun» ve haklı çıkaran bir sistemdir bu. Peki Hegel'in bu gerici sonuçlara varabilmesi için yönteminden verdiği ödün neydi?

Marx'a göre Hegel her şeyi çelişik ilan edebilir ve her çelişkiyi uzlaştırabilir. Hegel bu şekilde «zümreler ve hükümdarı, gelişigüzel ve mantıksız bir biçimde karşıt uçlar olarak...»¹² tanıtmıştır. Öte yandan, Hegel'in uzlaştırmaya çalıştığı «... halk ve hükümdar arasındaki çelişkiyle» der Marx, «ilk kez iki yanın yalnızca savaşa hazır hale gelmeyi, **uzlaşmaz karşıtlık** haline geldiği bir antitezle karşılaşıyoruz.»¹³ Hegel'in diyalektiğinde herhangi iki şey karşıtlık haline gelebilir ve uzlaşabilir, ama Marx'a göre, uzlaşabilen karşıtların yanında, bir de özünde uzlaşmaz olan çelişkiler vardır.

Marx yukarıdaki alıntılardan birkaç sayfa sonra, çelişkinin iki türü arasındaki ayrımını kesinlikle ortaya koyar.

İlk olarak, kuzey ve güney kutuplarının ikisinin de **kutup** olduklarını, **özlerinin** özdeş olduğunu söyleyebiliriz. Aynı şekilde erkek ve dişi cinsleri de bir **tür'e** aittirler ve bir **özleri** vardır; insan özü. Kuzey ve güney, **tek bir** özün karşıt belirlenmeleridirler; **gelişiminin en yüksek noktasındaki bir özün** iki farklı yanı. Bunlar, **yalnızca** ayrı bir belirlenme olarak ve hatta özün **bu** ayrı belirlenmesi olarak neyseler odurlar. Kutup olmayana karşıt olan bir kutup, insan olmayan bir cinsle karşıt olan bir insan ha-

kiki gerçek uçlar olabilirler. «Uçların karşılaşması» durumunda farklılaşma varoluştadır. «Hakikî gerçek uçlar'da farklılaşma iki ayrı özün özlerindedir... Gerçek uçlar, kesinlikle gerçek uçlar oldukları için uzlaşmazlar. Bunların uzlaşmaya ihtiyaçları da yoktur; çünkü doğaları tamamen karşıttır. Bunların birbirleri ile ortak hiçbir şeyleri yoktur; birinin diğerine ihtiyacı yoktur. Biri kendi içinde diğerinin bir özlemi, bir gereksinmesini, bir katkısını taşımaz.¹⁴

Marx'ın «uçların karşılaşması» olarak adlandırdığı çelişki, Hegel'i «A=A değil» olarak nitelendirdiği çelişkidir. Burada çelişkinin iki ucu da A'dır, yani özleri aynıdır. Aynı A özü, A ve A-değil olarak farklılaşmıştır.¹⁵ Böylelikle bu çelişki karşıtlarının özdeşliği ilkesini sağlar. Karşıtlar birbirlerinin içine geçmişlerdir ve bir çok şeyleri ortakır. Öte yandan, Marx'ın «hakiki gerçek uçlar» olarak adlandırdığı çelişki Hegel'de yoktur. Bu çelişkide karşıtlar birbirlerinden bütünüyle ayrılırlar ve karşıtların özdeşliği ilkesini sağlamazlar. Bu çelişki özünde uzlaşmaz olan bir çelişkidir. Çünkü karşıtların her biri «kendi içinde bir bütün»dür (totality in itself) ve «birbirlerini karşılıklı olarak dışalarlar» (mutually exclusive).¹⁶

Hegel'e göre, A-A değil çelişkisi dışındaki bir çelişki anlayışı diyalektiğin tamamen dışındadır ve «sıradan, bayağı» bir şeydir; daha önceki metafizik düşünürlerin, özellikle de Kant'ın çelişki anlayışını yansıtır. Kant'ın geliştirdiği çözülemeyen çelişki kavramı çatışki (antinomy), mantığa (yani diyalektiğe) aykırıdır. Bununla birlikte, Marx'ın geliştirdiği, karşıtların birbirlerini dışladıkları uzlaşmaz çelişki, Kant'ın çatışki kavramının tam tersine diyalektik bir çelişkidir; Marx'ın diyalektiğe getirdiği en önemli ve hattâ biricik katkıdır. İdealist diyalektikle maddeci diyalektik arasındaki tek ayırımıdır. İşte Hegel'in sistemi adına yönteminden verdiği ödün: yalnızca karşıtların geçişimine dayanan uzlaşabilen çelişkileri tek çelişki türü olarak kabul etmek.

Genellikle, Hegel'de «antagonizm» gibi bir kavram olmadığı ve Marksist çelişkinin Hegelci çelişkiden ayrıldığı noktanın bu olduğu ileri sürülür. Bu tez tamamıyla geçersizdir. Çünkü Hegel'de «antagonizm» kelimesi yoksa da «antagonizm» kavramı (karşıtların aktif mücadelesi, savaşı) vardır. Üstelik Marx, Hegel'in antagonist öğeleri bulup çıkarmakta oldukça başarılı olduğunu da vurgular. «Onun dehası, belirlenmelerin antagonist karakterini vurgulamasında ve çıkış noktası olarak ele almasında her zaman kendini gösterir.»¹⁷

Peki Marx, Hegelci biçimini eleştirdiği diyalektiği kendisi nasıl bir biçimde uyguladı? Bunun aranacağı tek yer Kapital'dir. Ancak, Kapital gibi, bütün bölümlerin birbirlerine sayısız bağlarla bağlandığı bir eserde yalnızca bir konuyu incelemek çeşitli güçlükler doğuruyor. Her şeyden önce, Kapital'de diyalektik «anlatılan şey» değil

«kullanılan şey»dir. Bu yüzden, çelişkiyi, içinde ifadesini bulduğu nesnelere ve eğilimlere olarak, yani geniş ölçüde ekonomik kategoriler olarak ele almamız gerekiyor.

KAPİTAL

Önce kısaca, Marx'ın yöntemi üstüne söylediklerine bir göz atalım.

... organik bir bütün olarak bir cisim, bu cisimin hücrelerinden daha kolay incelenir. Ayrıca, ekonomi biçimlerinin tahlilinde ne mikroskoptan yararlanılabilir ne de kimyasal araçlardan. Her ikisinin de yerini soyutlama gücü almalıdır. Ancak, burjuva toplumunda emek ürününün değer biçimi —ya da metanın değer biçimi— ekonomik hücre biçimidir.¹⁸

Burjuva toplumunun işleyiş yasalarının analizi için, organik bir bütün olarak bu toplumun tüm temel niteliklerini içeren bir hücrenin keşfi, yani bir kategorinin soyutlanması gerekiyordu. Metanın değer biçimi, kapitalist üretim tarzının tüm çelişkilerini potansiyel olarak içeren, bu nedenle Kapital'in başlangıç noktasını oluşturan ve kendisi de bir çelişkiden oluşan en yüksek düzeydeki soyutlamadır. Bu çelişki, metaların bir iç çelişkisidir ve kullanım değeri mübadele değeri karşıtlarının birliğinden oluşur. Kapital'in birinci bölümü bu çelişkinin ve gelişimin incelenmesine ayrılmıştır.

Değerin nisbi ve eşdeğer biçimleri, kullanım ve mübadele değerlerinin dolaysız mübadele durumunda aldıkları biçimdir. Metaların bir iç çelişkisi olan kullanım ve mübadele değeri karşılığı, dolaysız mübadelenin değişilen iki ayrı metasında cisimleşir. Eşdeğer biçim kullanım değerinin, nisbi biçim ise mübadele değerinin birer uzantısıdır.

Nisbi biçimle eşdeğer biçim, değer ifadesinin birbiriyle sıkı sıkıya bağlı, karşılıklı birbirine bağımlı ve ayrılmaz iki ögesidir; ama aynı zamanda da, birbirlerini karşılıklı dışalayan (mutually exclusive), antagonist uçlardır; yani aynı ifadenin kutuplarıdır.¹⁹

Bu çelişki, kelimenin tam anlamıyla bir uzlaşmaz çelişkidir. Çünkü, dolaysız mübadele sırasında karşı karşıya gelen iki kişiden her biri için kendi ürününün değeri eşdeğer biçimdedir ve karşısındaki kişinin ürünü nisbi biçimdedir. İlişkinin hangi yönünden bakılırsa bakılsın bu durum değişmez. Bir kişi için eşdeğer biçimde olan ürün, yine bu kişi için hiçbir zaman nisbi biçimde görünmez. Aynı şekilde, bir kişi için nisbi biçimde olan ürün hiçbir zaman eşdeğer biçimde görünmez. İşte karşıtların dışalaması budur; çelişkinin iki kutubunun hiçbir ortak varoluşu yoktur, her biri kendi başına bir bütündür. Birinin varlığı öbürünün ön koşulu değildir. Çünkü mübadele olayı yer almaksızın da, bir kişinin kendi ürününün değeri her zaman eşdeğer biçimdedir. Bütün bu

özelliklerin herhangi bir dışsal etki tarafından değiştirilmesi imkânsızdır, yani karşıtların birbirini dışladığı çelişki uzlaşmaz bir çelişkidir ve bu özsel bir belirlenmedir.

Öte yandan, evrensel bir nisbi biçim olarak para ile, bunda ifadesini bulan başka bütün eşdeğer biçimler, yani başka bütün metalar arasındaki çelişki, önceki çelişkiden nitelikçe farklıdır.

[Mübadele] süreci, bunları [metaları] meta ve para olarak farklılaştırır ve böylece içlerinde taşıdıkları karşıtlığa, yani aynı zamanda hem kullanım değeri ve hem de değer olmalarından ileri gelen iç karşıtlığa uygun düşen bir dış karşıtlık yaratır... Metaların, meta ve para olarak farklılaşması... içinde bunların yan yana varolabilecekleri bir biçim, bir 'modus vivendi' [yaşama biçimi] geliştirir. Bu, genel olarak, gerçek çelişkilerin uzlaştığı yoldur.²⁰

Nisbi ve eşdeğer biçimler arasındaki çelişki, para ve metalar arasındaki bir çelişkiye gelişir, ama birincisi karşılıklı dışalayan ve dolayısıyla özünde «uzlaşmaz» bir çelişki olduğu halde, ikincisi «uzlaşabilen» bir çelişkidir. Çünkü para ve meta çelişkisi «geçişimli» bir çelişkidir. «Burada her iki karşıt yan metadır; kullanım değerinin ve değer birliğidir. Ama farkların bu birliği, iki karşıt kutupta birbirini gösterir ve her kutupta karşıt bir yönedirler.»²¹ Yani, burada, öbür metalar kullanım değerleri ve kendisi de bir meta olan altın da mübadele değeri olarak ortaya çıkıyor. Aslında, kullanım değeri olarak beliren metaların da mübadele değerleri vardır ve bir anlamda para görevi görebilirler. Öte yandan, salt bir mübadele değeri, yani para olarak karşımıza çıkan altın da bir meta olarak kullanım değerine sahiptir. Dolayısıyla, para ve öbür metalar arasındaki çelişkide, kullanım ve mübadele değerleri her iki uçta da, ama farklı etkinliklere sahip olarak bulunurlar. Bunları karşıt uçlar olarak belirleyen iki ayrı etkinlik —metaların kullanım değeri ve altının mübadele değeri olarak belirmesi— mutlak değil görecedir, derecelidir. Mübadele değeri ve dolayısıyla para olarak karşımıza çıkan altın kullanım değeri ucunu dışalayamaz. Aynı şey, ters yönden kullanım değerleri, yani metalar için de geçerlidir. Para-metalar çelişkisi, karşılıklı dışalayan değil ama geçişimli bir çelişkidir; dolayısıyla uzlaşmaz değil ama uzlaşabilen bir çelişkidir.

Nisbi ve eşdeğer biçim, birbirlerini karşılıklı dışalayan uzlaşmaz karşıtlar olarak her zaman antagonisttirler. Ama para-metalar çelişkisi, geçişimli bir çelişki olarak antagonist değildir, ancak, içinde bulunduğu koşullara göre, dışsal etkilerin belirlenmesine göre antagonist hale gelebilir ve sonra tekrar antagonist niteliğini yitirebilir. Çünkü, antagonizm yalnızca «aktif karşıtlık» demektir ve çelişkilerin özsel bir niteliği değildir. Bu türden bir çelişki antagonist hale gelse bile özünde «uzlaşabilen» bir çelişki olarak kalır. Çünkü geçişimli bir çelişkinin geçişim

derecesi değişse bile hiçbir zaman bütünüyle dışalayan bir çelişki haline gelemez.

Şimdi, bütün bu söylediklerimizi kanıtlamamız gerekiyor. Son alıntıdan devam edelim. «[Para ve metalar] karşıt kutuplar olarak birbirlerine bağlı oldukları kadar zorunlu olarak karşıttırlar da.»²² Para ve metalar arasındaki bu bağlılığın bir ölçüde koptuğu her durumda, çelişki antagonist hale gelir. Bunun iki örneğini Kapital'de bulmak mümkündür.

Birinci örnek «istifcilik»tir (hoarding-e.t. İddihar) Marx bu olguyu, Kapital'de ayrı bir alt bölüm olarak inceler. «[Metaların para ve paranın metalar olarak] başkalaşım dizileri kesilir kesilmez, satışlar kendisini izleyecek satınalmalarla tamamlanmadığı anda para hareketli olmaktan çıkar... Bu biçim değişikliği kendi başına bir amaç, bir hedef halini almıştır.»²³ Yani, sırf para biriktirmek bir amaç haline geldiğinde dolaşım durdurulmuş olur. Ancak dolaşım sürecinde karşı karşıya gelebilen para ve metalar arasındaki «bağlılık», görünüşte ortadan kalkar. Para, metalar olmadan da bir amaç olarak görünebilir. Bu durumda, çelişki geçişimli olma niteliğini geniş ölçüde yitirmiştir ama tamamen değil; özünde her zaman geçişimlidir. Çünkü istifcilik yerel bir olgudur; toplumdaki dolaşımın tamamının değil, belirli kişiler elinde kesikliğe uğradığı bir durumdur. Geçişimli olma niteliğini bir ölçüde yitirmesi, para ve metalar arasındaki çelişkiyi, istifcilik durumunda, bir antagonizme dönüştürür. Öte yandan, dolaşım sürecinin bir kesikliğe uğramadığı sermaye birikiminde, çelişki antagonist değildir. «[Para], herhangi bir meta biçimini almaksızın sermaye haline gelemez. Burada, para ile metalar arasında, istifcilikte olduğu gibi bir antagonizm yoktur.»²⁴

İkinci örnek kapitalist üretim tarzının dönemsel bunalımlarıyla ilgilidir.

Dolaşım, dolaysız mübadelenin koyduğu zaman, yer ve bireylere bağlı bütün sınırlamaları ortadan kaldırır ve bunu, mübadeledeki, birisinin kendi ürününe yabancılaşması ve bir başkasının bu ürünü elde etmesiyle ortaya çıkan dolaysız özdeşliği, satış ve alış antitezlerine parçalayarak yapar. Bu iki bağımsız ve karşıt fillin bir iç birlik olduğunu söylemek, aslında bu iç birliğin bir dış antitezle kendini ifade ettiğini söylemekle aynı şeydir. Eğer bir metanın tam başkalaşımının birbirini tamamlayan iki evresi arasındaki zaman aralığı pek büyük ise ve satış ile satınalma arasındaki bölünme çok belirli bir hale gelmişse, aralarındaki iç bağ, yani bunların birliği, bir bunalım yaratarak kendisini ortaya koyar... Böylelikle bu biçimler bunalım olasılığını, ama yalnızca olasılığını ortaya koyarlar.²⁵

Burada, kullanım değeri ve mübadele değeri arasındaki karşıtlık gelişerek, alış ve satış arasındaki bir karşıtlık haline gelmiştir. Alış ve satış

arasındaki çelişki, aynı zamanda, para ve metalar arasındaki çelişkinin dolaşım sırasında aldığı biçimdir. Alış ve satış evrelerinin arasındaki zaman aralığı çok büyürse, aynı istifçilikte olduğu gibi, para ve metalar arasındaki çelişkinin kutupları ayrışır ve geçişimli olma niteliğini geniş ölçüde yitirir. «Bunalım sırasında, metalarla onların değer biçimi olan para arasındaki karşıtlık, mutlak bir çelişki haline gelir.»²⁶ Çelişki böylelikle antagonist bir biçim alır. Ancak özünde hâlâ geçişimli, yani uzlaşabilen bir çelişkidir. Bunun en önde gelen kanıtı, bunalım atlatılıp üretimde yükselme evresine gelindiğinde bu antagonizmin ortadan kalkması ve para ve metaların dolaşım süreci içinde, uzlaşma içinde yan yana varolmalarıdır.

Kullanım değeri ve mübadele değeri arasındaki çelişki, gelişiminin son evresinde, sermaye ve işgücü arasındaki bir çelişki olarak belirir. Bu, aynı zamanda bir mülkiyet ilişkisini ortaya koyan bir çelişki olarak, kapitalist toplumdaki sınıfların birbirlerine karşı konumlarını da belirler. Sermaye ve işgücü arasındaki çelişkinin toplumsal ifadesi burjuvazi ve proletarya arasındaki çelişkidir. Burjuvazi, toplumsal üretim araçlarının mülkiyetini elinde tutan ve proleterlerin işgücünü satın alan bir sınıf olarak emekten bütünüyle soyutlanmıştır. Öte yandan proletarya, kendi kullandığı üretim araçları üzerinde hiçbir mülkiyet hakkı olmayan ve işgücünü burjuvaziye satan bir sınıf olarak mülkiyetten bütünüyle soyutlanmıştır. Bir yanda yalnızca emek, öbür yanda yalnızca mülkiyet; bir taraf emeği dışalar, öbür taraf mülkiyeti, karşılıklı dışalayan bir çelişkidir bu ve bu yüzden de her zaman antagonisttir.

Dikkat edilecek olursa, Marx'ın **Kapital**'de, metaların bir iç çelişkisi olan kullanım değeri — mübadele değeri karşıtlığından türettiği tüm bu çelişkiler bir anlamda zaman dışıdır. Değerin nisbi ve eşdeğer biçimleri arasındaki, alış ve satış arasındaki, para ve metalar arasındaki ve bir meta olarak işgücü ve sermaye arasındaki* çelişkiler, kapitalist üretim tarzı varoldukça aynı nitelikte kalırlar. Yani, bu çelişkilerden hiç biri, kapitalist üretim tarzına son verecek olan bir çelişki değildir. Tersine, bütün bunlar, kapitalizmin işleyişini sağlayan çelişkilerdir. Kapitalist üretim tarzının ortadan kalkmasını gerektiren çelişki, kapitalizm tarihi olarak ilerledikçe gelişen ve nitelik değiştiren bir çelişkidir. «Kapitalist üretim tarzının çelişkisi, kesinlikle, sermayenin hareket ettiği ve hareket edebileceği üretimin özgül ko-

* Proletarya ve burjuvazi arasındaki çelişki değil. Çünkü, işgücü ve sermaye arasındaki antagonizm, ifadesini yalnızca proletaryanın ekonomik mücadelesinde bulur. Bununla birlikte, kapitalist üretim tarzının bütün çelişkileri, ifadelerini proletarya ve burjuvazi arasındaki antagonizmde bulurlar. Kapitalizmin bütün çelişkilerinin çözümünü getirecek olan tek güç, proletaryanın iktidarı hedef alan politik gücüdür.

şullarıyla sürekli olarak çelişen üretici güçlerin, mutlak gelişme eğiliminde yatar.»²⁷ Bu, basitçe, üretim ilişkileri ve üretici güçler arasındaki çelişki olarak bilinir. Aslında, bu çelişki, üretici güçlerin sürekli gelişme eğilimi ve üretim ilişkilerinin değişmez kalma eğilimi arasındaki; kapitalist üretim tarzının ortaya koyduğu iki karşıt eğilim arasındaki bir çelişkidir. Zamanla gelişen, karşıtlarının bir arada varolabileceği, ancak gelişimin her aşamasında bir egemenlik mücadelesi biçiminde kendini ortaya koyan, bir süreç etki eden iki karşıt eğilim arasındaki bir çelişkidir bu.

Kapitalist üretim tarzının öbür çelişkileri, üretimin toplumsal niteliğiyle üretim araçlarının özel mülkiyeti arasındaki, fabrika içindeki örgütlülükle pazardaki anarşi arasındaki, toprağın özel mülkiyetiyle akla uygun tarım arasındaki v.b. çelişkiler, üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki çelişkinin bir uzantısıdır ve her biri, tek bir sürece etki eden iki karşıt eğilim arasındaki bir çelişki niteliğindedir. Marx, bu nitelikteki çelişkileri şöyle formüle eder:

Bunlar [süreçler], kendini karşıt eğilimler ve fenomenler olarak ortaya koyan bir çelişki ihtiva ederler. Bu antagonist ögeler birbirleriyle sürekli bir etkileşim içindedirler. Bu farklı eğilimler, bir yandan mekân içinde yan yana ve biri öbürüne egemen olarak işlevsel olabilirken, öte yandan, zaman içinde birbirlerini izleyebilirler de. Antagonist ögelerin çelişkisi, zaman zaman, bunalımlar sırasında bir çözüm bulur.²⁸

Görüldüğü gibi, karşıt eğilimler, yan yana ve aynı zamanda tek bir sürece etki edebilirler ve aralarındaki antagonizm, bir egemenlik mücadelesi niteliğindedir; dışalama mücadelesi niteliğinde değil. Bir süreçte, bir eğilim öbürüne egemenken, öbür eğilim de hâlâ etkinlikte bulunabilir. Yani, süreç her durumda, iki eğilimin, farklı oranlarda da olsa etkisi altındadır. Bu yüzden, geçişimli bir çelişkidir bu. Para ve metalar arasındaki çelişkinin tam tersine, bu çelişkiler bunalımlar sonucu antagonist niteliklerini bir zaman için yitirirler. Para ve metalar arasındaki çelişki gibi, karşıt eğilimler arasındaki çelişki de geçişimli, yani uzlaşabilen bir çelişkidir. Ama birincisi bunalımlar sırasında antagonist hale gelirken ikincisi bunalımlar sonucunda antagonist olmaktan çıkar.

Toparlayalım. İki farklı çelişki türü vardır: Birincisi, uçların karşılıklı olarak birbirlerini dışladıkları (mutually exclusive) «uzlaşmaz» çelişki, ikincisi ise, uçların karşılıklı olarak birbirinin içine geçtiği (interpenetration) geçişimli «uzlaşabilen» çelişki. Birincisi her zaman antagonisttir, ikincisi dışsal koşullardaki değişmelere bağlı olarak antagonist hale gelebilir ve antagonist olmaktan çıkabilir. Antagonizm çelişkinin özsel bir belirlenimi değil, çelişkilerin bürünebileceği bir biçim, karşıtların aktif mücadele içinde bulundu-

ğu herhangi bir çelişkidir. Yani, antagonizmle uzlaşmaz çelişki aynı şey değildir.

Bu iki tür çelişki arasındaki ayırım, aynı zamanda idealist diyalektikle maddeci diyalektik arasındaki farkı da ortaya koyar. Hegelci idealist diyalektiğin tanıdığı tek çelişki türü, karşıtların birbirine geçtiği uzlaşabilen çelişkidir. Marx'ın maddeci diyalektiği, geçişimli uzlaşabilen çelişkilerin yanında, karşıtların karşılıklı olarak birbirlerini dışladıkları uzlaşmaz çelişkiyi de tanıtır.

Şimdi, Marx'dan çıkarttığımız bu sonuçların, Marksistler tarafından ne oranda ve ne biçimde ele alındığını araştıracağız.

MARX-SONRASI YAZARLARDA ÇELİŞKİ

F. Engels

Engels'i «Marx-sonrası» kategorisi içinde incelemek ilk bakışta garip görünebilir. Çünkü, bilimsel sosyalizmin kurulması işine, en az Marx kadar Engels'in de katkısı vardır. Bunu yalnızca Marx ile yakın dostluklarından ve birlikte geliştirdikleri fikirlerden değil, dolaysız olarak birlikte kaleme aldıkları eserlerden de anlıyoruz. Ancak, konu felsefe olduğunda ve özellikle de Marksist felsefenin teorize edilmesi olduğunda durum değişiktir. Engels'in **Anti-Dühring**, **Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu** ve kısmen de **Doğanın Diyalektiği** adlı eserleri, **Kapital**'in birinci cildi yayımlandıktan sonra, yani yöntem sorunu Marx tarafından ortaya atıldıktan sonra kaleme alınmıştır. Bundan başka, Engels'in yukarıda adı geçen ilk iki eserindeki felsefe anlayışı, geniş ölçüde **Kapital**'e dayanmaktadır. Engels işte bu anlamda Marx-sonrasıdır. Öte yandan, **Doğanın Diyalektiği**'nde Engels, tamamıyla özgün ve dahice pırıltılar biçiminde, fakat geliştirmeye zaman bulamadığı birçok ipucu bırakmıştır.

Engels'in **Doğanın Diyalektiği**'ndeki temel uğraşı, doğabilimcilerin çoğunluğunda egemen olan metafizik yönleme karşı diyalektik yöntemin üstünlüğünü ve doğaya uygunluğunu göstermektedir. Bu yüzden Engels, metafiziğe karşı, Hegel ile bir ittifak kurmuştur. **Doğanın Diyalektiği**'nde, Hegel'in idealizminin eleştirisi dışında bir Hegelci diyalektik eleştirisiyle karşılaşmayız. Ancak Engels'in, diyalektiği doğaya uyguladığı çeşitli durumlarda, Hegel'in çelişki kategorisinin içermediği bazı sonuçlara da vardığını görürüz.

İlk olarak, Engels'in, diyalektiğin yasalarını formüle edişine bakalım.

... Niceliğin niteliğe ve niteliğin niceliğe dönüşümü yasası, karşıtların geçişimi (interpenetration) yasası ve yadsımının yadsınması yasası. Her üçü de Hegel tarafından, onun idealist biçiminde, salt **düşünme** yasaları olarak geliştirilmiştir.²⁹

Hegel'in idealizmini bir yana bırakırsak, dik-kati çeken ilk nokta, genellikle «karşıtların birliği» veya «mücadelesi» olarak bilinen yasanın

burada «karşıtların geçişimi yasası» olarak yer alması. Engels'in Hegel'den doğrudan doğruya aktardığı bu üç yasadaki çelişki yasanının sunulduğu biçim, Marx incelememizde vardığımız sonuçları doğrulamaktadır; Hegel için bütün çelişkiler geçişimlidir, karşıtların geçişimi yasası evrensel bir yasadır. Engels, bu üç yasayı sıraladıktan sonra bunların tek tek irdelenmesine girişir, ancak notları «nicelik ve nitelik» bölümünden sonra kesilir.

Öte yandan, Engels'in karşıtların geçişimi üzerindeki görüşlerini, **Doğanın Diyalektiği**'nin başka birçok bölümünde bulmak mümkündür. Örneğin, «... ışık ile karanlık arasındaki ünlü karşıtlık, doğabilimde mutlak karşıtlık olmaktan çıkar.»³⁰ (Yani, ak ve kara arasında başka renkler de vardır.), veya «... doğa bilginlerinin çoğu, ancak karşılıklı etkileri içinde, farklılığı özdeşlik içine alarak gerçeği gösteren tek yanlı kutuplar yerine, özdeşlik ve farklılığın uzlaşmaz kutuplar olduğunu sanırlar.»³¹ (Yani, kesin özdeşlik ve kesin fark yerine, farkı içinde taşıyan özdeşlik veya özdeşliği içinde taşıyan fark vardır.) Bu iki örnek, metafizik çelişkiye karşı geçişimli diyalektik çelişkinin üstünlüğünü ortaya koyar, ama tek diyalektik çelişki türünün geçişimli çelişki olduğunu söylemez. Engels, maddeci diyalektiğin iki farklı çelişki türünü, bir başka pasajda kesinlikle ortaya koyar:

... bütün karşıtların ara halkalar yoluyla birbirine geçtiği ve değişmez metafizik farklılıklar arasında köprü kuran, 'ya bu ya o' yanında 'hem bu hem o' kuralını da yerine koymasını bilen ve karşıtları uzlaştırmayı bilen diyalektik bu aşamaya en yüksek ölçüde uygun düşen tek düşünce yöntemidir.³²

İşte Engels'in Hegel'den ayrıldığı nokta. Hegel, metafiziğin tek çelişki türü olan «ya bu ya o» (karşılıklı dışalayan) çelişkiye karşı, kendi diyalektiğinin tek çelişki türü olan «hem bu hem o» (geçişimli) çelişkisini koyar. Öte yandan Engels'in maddeci diyalektiği, «hem bu hem o» çelişkisi yanında «ya bu ya o» çelişkisini de yerine koymasını bilir.

Ya bu - ya o (karşılıklı dışalayan) ve hem bu - hem o (geçişimli) türündeki çelişkiler arasındaki ayırım, Marksizm'in politikasında temel bir yer tutar. Örneğin, bir politika ya burjuvazinin çıkarlarına hizmet eder ya da proletaryanın, ama bir politika hem sanayi burjuvazisinin hem de ticaret burjuvazisinin çıkarlarına hizmet edebilir. Çünkü birincisi karşılıklı dışalayan uzlaşmaz bir çelişkidir, ikincisi, geçişimli uzlaşabilen bir çelişkidir.

Engels'in, çelişki konusunda, Marx'ın **Kapital**'deki ayırımını izleyerek geliştirdiği bir başka ayırım da, kapitalist üretim tarzının barındırdığı çelişkilerin temel çelişki ve öbür çelişkiler olarak sıralanmasıdır. Engels'e göre, her fabrikadaki toplumsal örgüt ile üretimin bütünündeki toplumsal anarşi çelişkisi, üretim biçimi ile mübadele biçimi

mi arasındaki çelişki yanında, toplumsal ürünün bireysel kapitalist tarafından temellük edilmesi temel (fundamental) çelişkidir.³³ Bu ayırım, farklı çelişki türlerini belirlemekten çok, çelişkilerin bir sıralanması niteliğindedir. Sonraları Mao Çetung tarafından geliştirilen bu ayırım, günümüzdeki çelişki tartışmalarının eksenini oluşturmuş ve böylelikle de, farklı çelişki türlerinin ayır-dilmesi sorunu çoğunlukla tartışma dışı kalmıştır.

Engels'in, çelişkileri ele alış tarzı konusunda söylenebilecek birkaç söz daha var. Engels'in özellikle **Anti-Dühring**'de verdiği çelişki örnekleri, aşırı basitlikleri yüzünden bazı hatalar da taşımaktadırlar. Bu örneklerin bazılarında, karşıtların birliği ve özdeşliği ilkeleri birbirine karıştırılmıştır. Lenin, **Anti-Dühring**'deki bu karışıklığa **Felsefe Defterleri**'nde dikkati çekmiştir.

Diyalektiğin içeriğindeki bu yanın [karşıtların özdeşliğinin] doğruluğunun, bilim tarihi tarafından gerçekleşmesi gerekmektedir. Genellikle (örneğin Plekhanov'da) diyalektiğin bu yanına yeterince dikkat edilmemiştir. Karşıtların özdeşliği, **bilginin yasası** (ve nesnel dünyanın yasası) olarak değil de, bir **örnekler** toplamı olarak ele alınıyor. «örneğin tohum»; «örneğin ilkel komünizm». Engels'de de böyle. Ama elbette ki, «vulgarizasyon» amacıyla böyle bu.³⁴

V. I. Lenin

Lenin'in çelişki konusundaki düşüncelerinden bazılarını şimdiden görmüş bulunuyoruz. Aynı zamanda görmüş bulunuyoruz ki, çelişki, Lenin'in «diyalektiğin özü» olarak adlandırdığı bir kategoridir. Bu yüzden, **Felsefe Defterleri**'nde çelişki, geniş ölçüde, diyalektiğin öbür kategorileriyle ilişkisi içinde ve diyalektiğin bütününe belirleyen bir kategori olarak ele alınmıştır. Fakat, biz burada, bu yazının kapsamını aşmamak için, Lenin'in yalnızca çelişkinin doğasına ait düşüncelerini inceleyeceğiz.

Dolaysız olarak «geçişimli» kelimesini kullanmış olmasa bile, Lenin'in aşağıdaki sözleri iki çelişki türü arasındaki ayırımı kesinlikle ortaya koyar. «Karşıtların birliği (aynılığı, özdeşliği, eşit etkililiği) koşulsaldır, geçicidir, zamansaldır, görecedir. Tıpkı gelişim ve hareketin mutlak olduğu gibi, karşılıklı dıştalanayan (mutually exclusive) karşıtların mücadelesi de mutlaktır.»³⁵ Buradaki ayırım, karşıtların aynı, özdeş ve eşit etkili olduğu çelişki ile, karşıtların birbirlerini dışladıkları çelişki arasındaki ayırımdır. Birinci çelişkide, aynen **Kapital**'deki para ve metalar arasındaki çelişkide olduğu gibi, karşıtların birliği «koşulsaldır, geçicidir, zamansaldır, görecedir». Bu, karşıtların birbiri içine geçtiği, ama dışsal koşullardaki değişimlere bağlı olarak bir ölçüde ayrışabileceği, karşıtların birliğinin bozulabileceği ve böylelikle antagonist bir hale geleceği uzla-

şabilen çelişkidir. Öte yandan, ikinci çelişkide, «karşıtların mücadelesi mutlaktır», yani, her zaman antagonist bir çelişkidir bu. Karşıtların mücadelesinin mutlak oluşunun nedeni karşıtların birbirlerini dıştalamalarıdır. Bu, **Kapital**'de değer in eşdeğer ve nisbi biçimi arasında karşılaştığımız uzlaşmaz çelişkidir.

Lenin'in, karşıtların «birliği» (unity) ve «özdeşliği» (identity) ilkelerinin ayır-dedilmesine özel önem verdiğini söylemiştik. Lenin'e göre, karşıtların birliği, çelişkinin ön koşuludur. Herhangi bir biçimde, bir ilişki, bir mücadele veya bir etkişim içine girmemiş olan iki farklı düşünce veya nesne çelişik değildir, çünkü bu durumda, karşıtların birliğinden söz edilemez. Çelişkinin tanınması, aslında karşıtların birliğinin tanınması demektir. «Evrenin bütün süreçlerini 'özdevinim'leri içinde; kendiliğinden gelişimleri içinde, canlı hayatları içinde bilebilmenin koşulu, bu süreçleri karşıtların birliği olarak tanımaktadır.»³⁶

Karşıtların özdeşliği, karşıtların birliği gibi genel bir ilke değildir. Ancak «birin ikileşmesi»³⁷, yani aynı özün iki farklı belirleniminin çelişmesi durumunda karşıtların özdeşliğinden söz edilebilir. Özleri farklı olan şeyler çeliştikleri zaman, karşıtların birliği ilkesini sağlarlar ama özdeşlik ilkesini sağlamazlar.

Lenin için antagonizm ile uzlaşmaz çelişki aynı şey değildir. Lenin bu ayırımı **Devlet ve Devrim**'de ısrarla vurgular. «... uygar toplum, antagonist ve daha fazlası, **uzlaşmazca antagonist** olan sınıflara bölünmüştür... Devlet, sınıf antagonizmalarının **uzlaşmazlığının** bir ürünü ve kendilerini ortaya koyuşudur.»³⁸ Burada antagonizm ve uzlaşmazlığın ayrı ayrı vurgulanması, yalnızca karşıtlığın şiddetiyle ilgili bir abartma değil, ama kapitalist toplumun iki temel sınıfı arasındaki çelişkinin niteliğiyle ilgili bir ayırımdır. Lenin'e göre proletarya ve burjuvazi arasındaki çelişki, antagonist ve aynı zamanda uzlaşmaz bir çelişkidir.

Bütün bunlar yanında, Lenin'de, kapitalist toplumun çelişkilerini temel çelişki, baş çelişki v.b. gibi sıralama yönünde bir eğilim yoktur.

J. Stalin

Stalin'in diyalektiğe en büyük katkısı onu kitlelere kazandırmak olmuştur. Bu işin başarılabilmesi için Marx, Engels ve Lenin'in eserlerinin özümlemlenip, kitlelerin anlayacağı, açık ve basit bir biçimde özetlenmesi gerekiyordu. Stalin'in **Diyalektik ve Tarihi Materyalizm**'i, bu konudaki en kısa ve en başarılı bir eser olarak, yayımlandığı tarihten bu yana, eğitim çalışmalarının bir numaralı kitabı olagelmıştır. Sonraları yayımlanan daha kapsamlı eğitim kitaplarında (örneğin G. Politzer'in **Felsefenin Temel İlkeleri**'nde), Stalin'in bu kitapta ortaya koyduğu ilkeler aynen benimsenmiş, değişen şey yalnızca örneklerin sayısı olmuştur.

Diyalektik ve Tarihi Materyalizm'de diyalek-

tiğin dört yasası şöyle özetlenir: 1 — her şey birbiriyle ilişkilidir ve birbirine bağımlıdır, 2 — her şey sürekli bir hareket ve değişme içindedir, 3 — nicelik birikimi nitelik sıçramasına yol açar, 4 — her şeyin ve her olayın yapısında iç çelişkiler vardır.³⁹ Bu dört yasa Lenin'in **Felsefe Defterleri**'nde ortaya koyduğu, diyalektiğin onaltı ögesinden indirgenmiştir.⁴⁰ Burada dikkati çeken, Lenin'in onaltı ögesinden biri olan olumsuzlamanın olumsuzlaması yasasını Stalin'in dışında bırakmış olmasıdır. Engels, diyalektiğin üç yasasını tanımlamıştı; çelişki, nicelik nitelik ve olumsuzlamanın olumsuzlaması, Marx bu son yasayı **1844 Elyazmalar**'nda eleştirdiği halde, **Kapital**'de kullanmıştır.⁴¹ Marx, Engels ve Lenin'in çalışmasında yeri olan bu diyalektik yasasının Stalin tarafından dışarda bırakılması, birçok Marksistin bu yasadaki haberdar olmamasına, haberdar olanların da bu yasaya karşı çıkmasına neden oldu.*

Stalin, **Diyalektik ve Tarihi Materyalizm**'de, farklı çelişki türlerine bir yaklaşım getirmez. Ama Stalin'in bu çalışmasının daha sonraki Marksist düşünce üzerindeki etkisi göz önüne alınırsa, esas konudan biraz uzaklaşmış olmamız bağışlanırsa sanırım.

Mao Çetung

Mao, çelişki konusunda dolaysız bir metin bırakan ilk kişidir. Bu yüzden, Mao'nun çelişki konusundaki görüşlerini, geniş ölçüde «Çelişki Üstüne» başlıklı bu ünlü makalesinde sunduğu biçim içinde inceleyeceğiz.

Mao'nun, çelişki konusundaki başlıca katkısı, çelişkileri temel çelişki, baş çelişki ve öteki çelişkiler olarak sıralamasıdır. Daha önce gördüğümüz gibi, böyle bir sıralama ilk kez Engels tarafından yapılmıştı. Engels'in, kapitalist üretim tarzının çelişkilerinden bir tanesini «temel» olarak nitelendirmesine karşın, Mao bu sıralamaya evrensel bir nitelik kazandırır. Mao'ya göre, birden fazla çelişki içeren karmaşık süreçlerin tümünde, bir çelişki, ötekilere oranla daha belirleyicidir. «Karmaşık bir şeyin gelişme sürecinde bir çok çelişkiler vardır ve bunlardan biri, zorunlu olarak, varlığı ve gelişmesi diğer çelişkilerin varlığı ve gelişmesini belirleyen veya etkileyen baş (principal) çelişkidir.»⁴² Süreçteki herhangi bir çelişki baş çelişki haline gelebilir, ama her süreçte, herhangi bir anda yalnızca bir baş çelişki vardır. Bunun yanında, bir sürecin özünü belirleyen, baştan sona bu süreçte varolan çelişki temel çelişkidir. «Bir şeyin gelişme sürecindeki

* Örneğin Althusser'e göre olumsuzlamanın olumsuzlaması yasası maddeci diyalektiğe aykırı bir yasadır. Yalnızca öğretici amaçlarla yazılmış olan bir eserin «genel geçer» ve «tek doğru» olarak kabul edilmesinin (ki bu kabullenme çok dolaylı yollarla da olabilir) sakıncalarının en güzel örneği Althusser'dir.

temel (fundamental) çelişki ve sürecin bu temel çelişkisi tarafından belirlenen özü, süreç tamamlanana dek ortadan kalkmaz...»⁴³

Mao'ya göre, bir süreçteki çelişkilerden birisi öbürleri üzerinde egemen olduğu gibi, bir çelişkinin iki yönünden birisi de öbürüne egemendir. Mao, çelişkinin bu yönünü başat yön olarak adlandırır.

... bir şeyin doğası, başlıca, çelişkinin başat (principal) yönü tarafından, egemenlik kazanmış olan yönü tarafından belirlenir. Egemenlik kazanmış olan başat yön değişikçe, buna uygun olarak şeyin doğası da değişir.⁴⁴

Bütün bunlar, çelişkileri, ait oldukları bütünler içinde kavramanın yöntemini gösteren son derece yararlı formülasyonlardır, ama bir bütün içindeki farklı çelişki türlerinin ayır-dedilmesi sorunu aydınlatmazlar.

Öte yandan Mao'ya göre, çelişki konusunda anlaşılması gereken en önemli şey, çelişkinin bir evrensel bir de özgül niteliği olduğudur. «Çelişkinin evrenselliğinin veya mutlaklığının ikili bir anlamı vardır. Birincisi, çelişkinin bütün şeylerin gelişme sürecinde varolduğu, diğeri ise, her şeyin gelişme sürecinde, baştan sona, karşıtların bir hareketinin varolduğudur.»⁴⁵ Buradan da anlaşılacağı gibi, Mao'nun çelişkinin evrensel niteliği olarak adlandırdığı, çelişkinin, bütün şeylerde ve her zaman varolan evrensel bir kategori olarak tanınmasıdır. Çelişkinin özgül niteliği ise şudur: «Her hareket biçimi, kendi içinde kendi özgül (particular) çelişkisini taşır. Bu özgül çelişki, bir şeyi diğerinden ayıran özgül bir özden oluşur... Her hareket biçiminin özgül özü, kendi özgül çelişkisi tarafından belirlenir.»⁴⁶ Mao'ya göre çelişkinin özgül niteliği, onun varoluş biçimidir.

Dikkat edilecek olursa, Mao'nun çelişkinin evrensel niteliği olarak adlandırdığı şey, yalnızca kavram olarak çelişkidir; hareketin en genel yasalardan biri olarak bir soyutlamadır, soyut bir kategoridir, maddî bir şey değil ama düşünsel bir şeydir. Çelişkinin özgül niteliği olarak adlandırdığı şey ise belirli bir cisim olarak veya belirli bir hareket olarak çelişkidir; çelişki kavramının kendisinden soyutlanabileceği somut bir şeydir. Bu ayırım aynen şuna benzer: Kimse, hiçbir zaman «meyva» yememiştir; ya kiraz, ya elma ya da erik yemiştir. Çünkü «meyva», bir grup nesneye verilen bir addır, bir genelleme, bir soyutlamadır. Ama, birisinin, yediği nesnenin bir «elma» ve bir de «meyva» gibi iki niteliği olduğunu ileri sürmesi, yediği şeyin somut bir nesne mi, yoksa bir soyutlama mı olduğunu anlamadığını gösterir.

Burada yatan sorun, felsefe tarihinin tüm geçmişini belirleyen, varlık ve düşünce arasındaki ilişki sorunudur; somut bir varlık olarak veya maddî dünyadaki bir hareket olarak çelişki ve bunun düşüncedeki yansımından ibaret olan çelişki kavramı arasındaki bir ayırımdır. Ama Mao

bu ayrımı, bir şeyin iki farklı niteliği olarak sunmuştur. Bir nesne veya nesnel bir ilişkiyle, bunun zihindeki yansımaları, bir şeyin iki farklı niteliği olamazlar. Farklı nitelikte nesnelere vardır, farklı nitelikte kavramlar vardır, ama bir şeyin, kavram ve nesne olarak iki niteliği yoktur. Mao, çelişkinin evrensel ve özgül nitelikleri arasındaki ayrımıyla, düşünce ve madde arasında bir ayrım yapmaya ve böylelikle parti içindeki dogmatist görüşlerin idealizmiyle mücadele etmeye çalışmışsa da, bu ayrımı, «bir şeyin iki farklı niteliği» olarak tanımlayarak, kendisi de idealist bir yaklaşımın dışına çıkamamıştır. Çünkü idealizm, yalnızca düşüncenin maddeden önce geldiğinin iddia edilmesi değildir. Bunun tersi iddia edilse bile, düşünce ve madde arasındaki ayrımın bir nitelik farkı olduğunun iddia edilmesi de, en azından, idealist bir eğilimin göstergesidir.

Bu denli önemli bir sonuca çok çabuk vardığımız söylenebilir. Ama, ilerleyelim ve Mao'nun çelişki konusundaki başka görüşlerine de bir göz atalım.

Geçen bölümlerdeki incelemelerimizin sonucunda görmüştük ki, Marx'ın maddeci diyalektiğini Hegel'in idealist diyalektiğinden ayıran fark, ikincisinin yalnızca gelişimli uzlaşabilen çelişkileri tanımasına karşın, birincisinin geçişimli çelişkiler yanında karşılıklı dıştalan çelişkileri de tanımasıydı. Şimdi, geçişim ve karşılıklı dıştalanma kavramlarının, Mao'nun çalışmasında nasıl bir yer tuttuğuna bakalım.

Özdeşlik, birlik, aynılık, geçişim (interpenetration), geçişebilirlik (interpermeation), bağımlılık (veya varoluş için karşılıklı bağımlılık), bağıntılılık veya karşılıklı işbirliği-bütün bu farklı terimler aynı anlamdadırlar ve şu iki noktayı aydınlatırlar: İlk olarak, bir şeyin gelişme sürecindeki çelişkinin iki yönünden her birinin varlığı diğerinin varlığının ön koşuludur ve iki yön de tek bir bütün içinde yan yana varolurlar, ikinci olarak, belirli durumlarda, iki çelişik yönden her biri kendi karşıtına dönüşür.⁴⁷

Burada açıkça görülen ilk şey, Mao'nun karşıtların birliği ve özdeşliği ilkelerini bir ve aynı saymasıdır. Yalnızca bu alıntıda değil ama çalışmasının bütününde, Mao'nun karşıtların birliği ve özdeşliği ilkeleri arasındaki bir ayrımıyla karşılaşmayız. Öte yandan, Mao'ya göre, karşıtların özdeşliği ve geçişimi aynı şeydir; karşıtlardan her birinin varlığı öbürünün varlığının ön koşuldur ve karşıtlar birbirlerine dönüşebilirler. İşte Mao'nun geçişimli çelişkiyi uyguladığı bir örnek: «Özel mülkiyetten kamu mülkiyetine doğru uzanan bir köprü vardır; bu, felsefede özdeşlik veya birbirine dönüşüm veya geçişim (interpenetration) olarak adlandırılır.»⁴⁸

Bütün bunlar, Mao'nun geçişimli çelişki kavramının, Marx, Engels ve Lenin'den çıkarttığımız sonuçlarla uygunluk içinde olduğunu gösteriyor. Önceki incelemelerimizde vardığımız gibi, geçişimli çelişkide karşıtlar birbirlerine özdeşir, bir-

birlerine dönüşebilirler ve birinin varlığı öbürünün ön koşuludur, yani iki karşıt bir bütün oluştururlar. Mao'nun çelişki tanımı bütün bunlara aynen uymakta. Biliyoruz ki, Hegel'in çelişki tanımı da aynen böyleydi, ama onda eksik olan şey, geçişimli uzlaşabilen çelişkiler yanında karşılıklı dıştalan uzlaşmaz çelişkileri de tanıtmaktı. Aynen Hegel'de olduğu gibi Mao'da da karşılıklı dıştalan uzlaşmaz çelişkinin yeri yoktur. Mao'nun tanıdığı tek tür çelişki, karşıtların birbirine geçtiği uzlaşabilen çelişkidir. Bunu Mao şu şekilde koyar: «Verilen durumlarda, bütün karşıtlar, bir yandan birbirlerine karşıtlar ve diğer yandan, bağıntılı, geçişimli (interpenetration), geçişebilir ve bağımlıdırlar ve bu karakter özdeşlik olarak tanımlanır.»⁴⁹ Bu satırlar, Mao'nun tanıdığı bütün çelişkilerin, geçişimli ve uzlaşabilen çelişkiler olduğunu ortaya koyar.

Bununla birlikte, Mao'nun çalışmasında, «karşılıklı dıştalanma» sözcüğüyle de karşılaşırız.* «Karşılaşma', karşılıklı dıştalanma (mutual exclusion) veya iki karşıt yönün mücadelesi anlamına gelir»⁵⁰ Görüldüğü gibi, karşılıklı dıştalanma ilkesi, Marx, Engels ve Lenin'in kullandığından çok başka bir anlamda kullanılmıştır. Mao, karşılıklı dıştalanma ilkesini, çelişkinin özsel bir belirlenimi ve «geçişim» ilkesinin karşıtı olan bir ilke olarak değil, ama karşıtların mücadelesi, karşıtlaşması anlamında kullanmıştır. Mao, karşıtların birbirine geçtiği ve birbirlerini dışladıkları çelişkileri, çelişkinin iki ayrı türü olarak ayırdetmemiş ve Hegel gibi, bütün çelişkileri geçişimli olarak tanımlamıştır.

Önceki bölümlerde gördüğümüz gibi, geçimli uzlaşabilen çelişkiler dışsal koşullardaki belirlemelere göre antagonist hale gelebilirler ve antagonist olmaktan çıkabilirler, ama karşılıklı dıştalan uzlaşmaz çelişkiler her zaman ve her durumda antagonisttirler. Eğer Mao'nun, karşılıklı dıştalan uzlaşmaz çelişkiyi tanımadığı yolundaki tezimiz doğruysa, bunu, antagonizm konusundaki görüşleriyle de kanıtlayabilmemiz gerekir.

Mao, antagonizmi karşıtların mücadelesinin bir biçimi olarak tanımlar.

... antagonizm, karşıtların mücadelesinin bir biçimidir, ama tek biçimi değildir... Şeylerin somut gelişimine uygun olarak, önceleri antagonist olmayan bazı çelişkiler antagonist hale gelirken, önceleri antagonist olan diğerleri antagonist olmayan hale gelirler.⁵¹

Buradaki antagonizm tanımı, Kapital'de incelemiş bulunduğumuz para ile metaller arasındaki ve kapitalist üretim tarzının barındırdığı karşıt eğilimler arasındaki çelişkilerin antagonizmiyle uyusmaktadır. Para ve metaller arasındaki çelişki bunalımlar sırasında antagonist hale gelir,

* Karşılaşırız ama, bütün makalede bir kez ve o da, Lenin'in bu kelimeyi kullandığı bir paragrafından yaptığı aktarmadan sonra.

üretimde yükselme dönemlerinde bu antagonizm ortadan kalkar. Kapitalist üretim tarzının karşıt eğilimleri, üretimde yükselme dönemlerinde antagonisttirler, bunalımlar sonucunda antagonist olmaktan çıkarlar. Çünkü bütün bu çelişkiler, geçişimli uzlaşabilen çelişkilerdir. Mao'nun çelişkilerinin tümü geçişimli uzlaşabilen çelişkilerdir. Mao, karşıtların her zaman ve her durumda antagonist olduğu bir çelişkiyi tanımaz. Çünkü, bu ancak karşılıklı dıştalan çelişkilerin bir niteliğidir. Lenin'i tekrar analım: «Tıpkı hareketin ve gelişimin mutlak olduğu gibi, karşılıklı dıştalan karşıtların mücadelesi de mutlaktır.»⁵²

Özetliyelim. Aynı Hegel'de olduğu gibi Mao'da da karşılıklı dıştalan uzlaşmaz çelişkinin yeri yoktur. Daha önce kanıtlamaya çalıştığımız gibi, karşılıklı dıştalan uzlaşmaz çelişkileri tanımak, maddeci diyalektiği idealist diyalektikten ayıran tek farktır. Hegelci idealist diyalektiğin olduğu kadar Mao'cu idealist diyalektiğin de Marksist maddeci diyalektikten ayrıldığı nokta budur.

Marx, Hegel'i her fırsatta «dev bir düşünür» olarak anmıştı. Çünkü, Hegel zamanında, üretici güçlerin gelişimi ve toplumsal ilerleme, diyalektik maddeciliğin keşfedilebilmesinin maddi koşullarını oluşturacak bir düzeye ulaşmamıştı. Aynı şekilde, Çin de, toplumsal ilerlemenin alt basamaklarında yer alan, kapitalizmin gelişmediği ve tarihi olarak kapitalizme özgü olan uzlaşmaz çelişkilerin toplumun gelişmesinde ağırlığını duymadığı bir düzeydeydi. Örneğin, yine «Çelişki Üstüne» de, Mao'nun çelişki konusundaki görüşlerinin maddi temellerini bulabiliyoruz. «Ekonomik olarak, şehirle kırsal arasındaki çelişki, kapitalist toplumda... son derece antagonist bir çelişkidir... Ama sosyalist bir ülkede... bu antagonist çelişki, antagonist olmayan bir hale gelmiştir ve komünist topluma varıldığında, bu çelişki ortadan kalkacaktır.»⁵³

Bugün, toplumsal ilerlemenin üst basamaklarında bulunan ileri kapitalist ülkelerde, şehirle kırsal arasında bir antagonizmin bulunmadığı herkes tarafından kabul edilmektedir.* Zaten Mao da sonraları, kapitalist ülkelerdeki şehir-kırsal antagonizmini bir kenara bırakmış, ileri kapitalist ülkeleri ve toplumsal ilerlemenin üst basamaklarındaki sosyalist ülkeleri «dünya şehirleri» olarak tanımlamış ve bunlarla, toplumsal ilerlemenin alt basamaklarındaki ülkeler arasındaki çelişkiyi «çatışmanın çelişkisi» olarak ilân etmiştir. Öte yandan, yine bu makalede, karşılıklı dıştalan çelişkiyi tanımama olarak karşımıza çıkan Mao'cu idealizmin, günümüzde, her bakımdan uzlaşmaz olan çelişkilerin, Mao'cular tarafından uzlaşmaz çelişkiler olarak ilân edilmesinde ifadesini bulduğunu görüyoruz. Örneğin, kapitalist sistemle sosyalist

* Bu durum bizim Mao'cular tarafından da kabul edilmiş olacak ki, Teori ve Pratik adlı kitapta, Mao'nun bu sözleri esrarengiz bir biçimde ortadan kayboluvermiştir.

sistem arasındaki çelişki, Mao'nun tanıdığı tek tür çelişkinin hiçbir niteliğiyle uyusmamaktadır. Kapitalist sistemle sosyalist sistem ne özdeşirler, ne bir bütün oluştururlar ve ne de birinin varlığı ötekini varlığının önkoşuludur. Tersine, özdeş değildir, çünkü birisi sosyalist bir düzendir öbürü kapitalist. Tek bir bütün oluşturmazlar, çünkü her biri kendi içinde, kendine yeterli bir bütündür. Birinin varlığı öbürünün varlığının ön koşulu değildir, çünkü ileride sosyalizm tüm dünyada egemen olduğunda kapitalizm diye bir şey kalamayacaktır. Kapitalist sistemle sosyalist sistem arasındaki çelişki hiçbir zaman uzlaşmaz, çünkü bu her bakımdan karşılıklı dıştalan uzlaşmaz bir çelişkidir. Sosyalist sistemle kapitalist sistem arasındaki mücadele her zaman antagonisttir, ama sosyalist sistemin maddi gücü ve bilinçli politikasıyla, tüm insanlığın mahvına yol açacak bir düzeye ulaşması önlenmektedir.

Hemen belirtelim; sosyalist sistemle kapitalist sistem arasındaki karşıtlığın niteliğini belirleyen şey felsefe değil, ama maddi dünyanın kendisidir. Maddi dünyayı insan beynine en doğru biçimde yansıtan tek yöntem maddeci diyalektiktir. İdealist diyalektik ise, herhangi bir kişiye, dünyayı, görmek istediği biçimde gösterebilen bir yöntemdir. Genç Marx'ın söylediği gibi, idealist diyalektikle, herhangi iki şey «gelişigüzel ve mantıksız bir biçimde karşıt uçlar olarak»⁵⁴ ilân edilebilir ve özünde uzlaşmaz olan karşıtlar uzlaştırılabilirler. Maoizm de aynı şekilde, dünya şehirleri ve kırsal arasındaki, sınıf içerliğinden yoksun bir çelişkinin çağımızın çelişkisi olduğunu ve kapitalist sistemle sosyalist sistem arasındaki çelişkinin de uzlaştığını ileri sürerek, Marksizm içine sızmış bir tür idealizm olduğunu yeterince kanıtlamıştır.

G. Politzer, M. Cornforth

Stalin'in Diyalektik ve Tarihi Materyalizm ve Mao'nun «Çelişki Üstüne» adlı çalışmaları, Marksist düşünce üzerindeki etkilerini uzun yıllar sürdürdüler. 1960'ların ortalarına dek en çok okunan eğitim kitaplarında, bu iki çalışma, Marksizm'in «değişmez doğruları» olarak tanıtıldılar. Bu eğitim kitaplarının en önde geleni şüphesiz ki G. Politzer'in Felsefenin Temel İlkeleri'dir.

Bu kitapta, çelişki yasası başlığı altında toplanan düşünceler, hemen hemen bütünüyle, Mao'nun adı geçen makalesinden aktarılmıştır. Burada, «antagonizm» kelimesinin türkçeye «uzlaşmaz karşıtlık» olarak çevrilmesi, ayrıca bir kavram kargaşası doğurmaktadır. Görmüş olduğumuz gibi, Mao'da her antagonizm antagonist olmayan bir hale dönüşebilir. Aynı şekilde Politzer'e göre «antagonizm, çelişkinin bir anı, en keskin anı olmaktan başka bir şey değildir.»⁵⁵ Böylelikle, proletarya ve burjuvazi arasındaki çelişki ancak devrim anında antagonist hale gelir. Halbuki Marx, proletarya-burjuvazi çelişkisini, kapitalizmin ortaya çıkışından sonuna dek an-

tagonist niteliğini yitirmeyen bir çelişki olarak tanımlamıştı.

Öte yandan, Politzer'in kitabında, Stalin'in **Diyalektik ve Tarihi Materyalizm**'inin olumsuz etkilerini gözlemek de mümkün. Stalin'in, diyalektiğin ve tarihi maddeciliğin en temel ilkelerini eli li sayfalık bir kitap içinde verebilmesi, şüphesiz ki büyük bir iştir. Ama aynı ilkeler, aynı basitlikleri ve kısaltılmışlıkları içinde beşyüz sayfalık bir kitapta, değiştirilmeden, derinleştirilmeden verilmeye çalışılırsa, bu yapay bir şişirme olur. Kitapların niteliklerinde bir değişme olmaz. Değişen şey sadece örneklerin sayısı olur. Halbuki beşyüz sayfalık bir eğitim kitabında, diyalektiğin dört yasası değil, onaltı ögesinin tümü birden tanıtılabilir. İşte bütün bu nedenler yüzünden, G. Politzer'in kitabı tavsiye edilen bir eğitim kitabı olmaktan çıkmıştır. Fransa'da olduğu kadar başka birçok ülkede de 1954'den bu yana bir numaralı eğitim kitabı olarak kabul edilen **Felsefenin Temel İlkeleri**, birkaç yıl önce bizzat FKP tarafından piyasadan toplattırılmıştır.

Türkiye'de çok tanınmış olmasa bile, burada M. Cornforth'un üç kitaplık dizisinden de söz etmemiz gerekiyor. Bu dizi eğitim amacıyla kaleme alınmıştır. Cornforth bu çalışmasında, Politzer'in tersine, birçok konuyu kısaltmalar yapmadan, derinlemesine ama yine de basit bir biçimde sunabilmiştir.

1952'de yayımlanan **Materyalizm ve Diyalektik Yöntem**'de çelişki konusu oldukça ayrıntılı bir biçimde ele alındığı halde, geniş ölçüde Mao'nun görüşlerinin etkisi altındadır. Örneğin, karşıtların geçişimi, genel bir ilke olarak tanıtılmıştır.

Bir çelişkide, karşıtların geçişiminden de (interpenetration) söz edebiliriz. Mücadele içinde birleşmiş oldukları için, her karşıt eğilim, mücadelenin her aşamasında, öbür karşıt tarafından birçok yoldan etkilenmiş, kısıtlanmış ve geçişmiş olsa bile, kendi gerçek karakter ve işlevini kaybetmez. Her yan her zaman öbüründe olan ilişkisi tarafından etkilenir.⁵⁶

Görüldüğü gibi Cornforth burada, karşıtların geçişimini, karşıtların birliğinin doğal bir sonucu olarak ele almıştır. Biliyoruz ki, herhangi iki şey, bir etkileşim içine girdiklerinde karşıtların birliğini sağlarlar ve bir çelişki oluştururlar, ama karşıtların birliği, karşıtların geçişimi için yeterli bir neden değildir. Karşıtların birliğini sağladığı halde, karşıtların birbirlerini dışladıkları uzlaşmaz çelişki, bu tanımın dışında kalır. Buradan da anlaşılıyor ki, Cornforth da Mao gibi karşılıklı dıştalan uzlaşmaz çelişkiyi tanınamamaktadır.

Politzer ve Cornforth'un eğitici amaçlarla kaleme aldıkları kitaplardan sonra, şimdi de, Marksizm'i geliştirme amacı güden akademisyenlerin çalışmalarına bir bakalım.

H. Lefebvre, L. Althusser, M. Godelier

Lefebvre'in 1939'da yayımlanan **Diyalektik**

Materyalizm adlı kitabı, Marksist düşünce içinde 1930'larda ortaya çıkan bir akımı simgeler. Marx'ın 1844 **Elyazmaları** ve Engels'le birlikte kaleme aldıkları **Alman İdeolojisi** adlı kitapların ilk kez 1932'de yayımlanmaları, Marksizm'in gelişiminin o güne dek gizli kalan birçok yönünü aydınlattı. Bu eserlerde egemen olan felsefi biçim ve bunun dayandığı fetişizm, yabancılaşma ve hümanizm gibi kavramlar, bir yandan burjuva ideologlarına yeni saldırı alanları açarken, öte yandan da, Marksistler arasında önemli görüş ayrılıklarına yol açtı. Lefebvre'in **Diyalektik Materyalizm**'i, fetişizm ve yabancılaşma kavramlarının Marx'ın çalışması içindeki önemini vurgulayan ve bunu bütünsel bir biçimde sunabilen ilk eserdir. Lefebvre'in bu kitabında ortaya koyduğu sorunlar ve geliştirdiği düşünceler, hâta Marksizm'in belli başlı sorunları arasındadır. L. Colletti, G.S. Jones gibi, fetişizm ve yabancılaşma teorilerinin Marksizm'in asıl özünü oluşturduğunu ileri süren düşünürlerin olduğu kadar, L. Althusser, M. Godelier gibi, genç Marx'ı Marksist saymayan düşünürlerin birçok tezlerinin de, ilk kez Lefebvre'in çalışmasında, uyuşum içinde sunulabildiği görülmektedir.

Diyalektik Materyalizm'de çelişki konusu derinlemesine ele alınmıştır. Lefebvre'e göre farklı çelişki türleri vardır ve bu farkı belirleyen şey, karşıtların birliğinin farklı dereceleridir. «Çelişki yönlerin birliği, yalnızca belirli somut biçimlerde vardır. Çelişkinin ve birliğin farklı dereceleri vardır. Daha derin bir çelişki, birliğe olan daha derin bir talep olarak kendini ortaya koyar.»⁵⁷ Yani, bütün çelişki türleri karşıtların birliği ilkesini sağlarlar, ama farklı biçimlerde ve farklı derecelerde. Lefebvre, böylelikle farklı çelişki türlerini ayırdeder.

Çelişkinin birlikle olan ilişkisi ve mücadelesi, bir fark ve bir farklılaşma olarak daha somut bir biçimde belirlenir; bir yanın öbürü içine geçişi ve karşılaşma (gizli bir çelişki) olarak, antagonizm (sabırlı tüketilmiş bir çelişki) olarak ve bir uzlaşmazlık (geçiş ve çözüm anı) olarak.⁵⁸

Lefebvre'in bu ayırımı, bizim vardığımız sonuçlarla oldukça uygunluk içinde görünüyor. Ayırdığı ilk tür çelişki bizim «geçişimli» dediğimiz çelişkidir. İkincisi, bu çelişkinin sabrının tükendiği zaman aldığı biçim; antagonizmdir. En önemli nokta ise, antagonizmin uzlaşmaz çelişkidenden ayırdedilmesidir. Ancak, burada denilebilir ki, Lefebvre, uzlaşmaz çelişkiyi çelişkinin çözüm anında aldığı biçim olarak tanımlamıştır; genel bir tür olarak değil. Fakat böyle bir itiraz geçersizdir. Çünkü, felsefe dilinde «an» (moment) kelimesi çok kısa bir zaman parçasını değil, gelişimin herhangi bir evresini (uğrağını) belirtir. Örneğin, emek ve mülkiyet arasındaki çelişki ilk sınıflı toplumla birlikte ortaya çıkmış ve ancak kapitalist toplumda karşılıklı dıştalan uzlaşmaz bir biçim almıştır. Ama, kapitalizmin egemen olduğu yüzyıllar boyunca, bu çelişki, karşılıklı dış-

Birikim 20/20

talama ve dolayısıyla uzlaşmazlık niteliğinden bir şey yitirmemiştir. Bütün bunlar, kapitalizmin, toplumların gelişiminin bir «an» (momenti) olduğunun söylenmesini engellemez, tam tersine, karşılıklı dıştalan uzlaşmaz çelişkilerin, toplumların gelişmesinde belirleyici rol oynadığı bir anı, bir uğrağı ifade eder.

Bunun yanında, karşılıklı dıştalan uzlaşmaz çelişkinin zamansal ve yerel değil, ama evrensel ve zaman-dışı olduğunun en güzel örneği, Marx'ın **Kapital**'de tanıttığı, değer eşdeğer ve nisbi biçimleri arasındaki çelişkidir. Görmüş olduğumuz gibi, nisbi ve eşdeğer biçimler, değer dolaysız mübadele sırasında aldıkları biçimlerdi. Dolaysız mübadele, her türlü toplum biçiminden bağımsız, tarih dışı bir kategoridir; kapitalizmde olduğu kadar tarih öncesi sınıfsız toplumda da geçerlidir. Değerin nisbi ve eşdeğer biçimleri arasındaki çelişki her zaman karşılıklı dıştalan ve uzlaşmaz niteliktedir.

Az önce Lefebvre'in **Diyalektik Materyalizm**'de ortaya koyduğu düşüncelerin, bazı düşünürler tarafından tek yanlı olarak geliştirildiğini söylemiştik. Örneğin Althusser, yabancılaşma, fetişizm ve hümanizm kavramlarına karşı çıkmaktadır, ama Marx'ın Hegel'le olan ilişkisi ve Sovyetler Birliği'nin ekonomizmle suçlanması konularında, ilk kez Lefebvre'in ortaya attığı görüşleri savunmaktadır. Bununla birlikte, Althusser'in çalışmasını belirleyen en önemli olgu, C. Lévi-Strauss'un antropolojide geliştirdiği yapısalcılığı (structuralism) Marksizm'e uygulamak olmuştur. Althusser, geliştirdiği yeni bakış açısıyla, Marksizm'in bir çok sorununu incelemiş ve görüşleri özellikle akademik çevrelerde sansasyonel bir yankı bulmuştur.

1962'de yayımlanan «Çelişki ve Üstbelirlenme» başlıklı makalesinde Althusser, Engels'in **Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu**'nda ortaya koyduğu, Hegel'in yöntemi ve sistemi arasındaki tutarsızlığı çalışmasının çıkış noktası yapar: Gerici sistemi ile uzlaştırabilmesi için, Hegel'in yönteminden ödün vermiş olması gerekir. Althusser'e göre, Hegel'in yönteminden verdiği ödün, yani Marksist diyalektikle Hegelci diyalektik arasındaki fark, iki diyalektiğin «yapı»ları arasındaki farktır.

... eğer Marksist diyalektik akla uygunsu ve mistik-mistikleştirilmiş-mistikleştirici değilse, bu köklü ayırım, kendini onun özünde, yani **karakteristik belirlenmelerinde ve yapısında** ortaya koymalıdır... **bu yapısal farklar** gösterilebilir, tanımlanabilir, belirlenebilir ve düşünülebilirler.⁵⁹

Bir yapısal için farkın «yapı»da olması çok doğal. Ama Althusser bunu söylemekle kalmıyor ve devam ediyor:

... çelişki, içinde bulunduğu toplumsal gövdenin toplam yapısından ayrılamaz, bu gövdenin varlık **koşullarından** ve hattâ bunun hükmettiği kertelerden (instances) ayrılamaz; **bunlar tarafından köklü olarak et-**

kilenir, bir ve aynı hareket içinde belirlenir ve belirlenir, hareket ettirdiği toplumsal oluşumun değişik **düzeyleri ve kerteleri** tarafından belirlenir. Bu çelişki, ilkesel olarak, **üstbelirlenmiş** olarak adlandırılabilir.⁶⁰

Althusser'e göre Marksist çelişki, bir bütün içinde yer alan, bu bütünü belirlediği kadar onun tarafından da belirlenen bir çelişkidir. Marksist çelişki «saf» değildir, ama içinde bulunduğu bütün tarafından «üstbelirlenmiştir». «Aslında, Hegelci bir çelişki, arada sırada böyle görünse bile, hiçbir zaman üstbelirlenmemiştir.»⁶¹ Althusser'e göre, maddeci kır diyalektikle idealist diyalektik arasındaki fark, çelişkinin birincisinde üstbelirlenmiş ve ikincisinde saf olduğunda yatmaktadır. Hegel'in çelişkilerinin saf, basit, bir bütün içinde yer almayan ve bunun tarafından belirlenmeyen çelişkiler olduğunu söylemek, Hegel'e yöneltililebilecek en haksız iftirallardan biridir. Çünkü Hegel, saf ve basit soyutlamalara, köklü ve gerekçeli bir biçimde karşı çıkmış ilk düşünürdü ve kendisinden önceki düşünürleri başlıca bu açıdan eleştirmişti. İşte Hegel'in bu konudaki kendi sözleri: «... ne **gerçeklikte**, ne **düşüncede**, genellikle sanıldığı kadar basit ve soyut **hiçbir şey** yoktur. Böyle bir 'basit', sırf gerçekte varolan şeylerin bilincinde olmamaya dayanan bir yanılsamadan başka bir şey değildir.»⁶² Bunun da ötesinde, Hegel, organik bir bütün içinde yer alan çelişkilerin, bu bütün tarafından belirleneceğini açıkça söylemiştir. «... bir karşıtlıkta bulunarak bir uç durumunu alan belirli bir uğrak, organik bir bütün içindeki bir uğrak olarak böyle olmaktadır çıkar ve aynı zamanda bir **orta** olur. Bu, mantığın [yani diyalektiğin] en önemli bulgularından biridir.»⁶³ Hegel'in kendisine özgü terminolojisi bir kenara bırakılacak olursa, bu, bir karşıtlığın, içinde bulunduğu yapı tarafından belirlendiği, yani üstbelirlendiği anlamına gelmez mi?

1963'de yayımlanan «Maddeci Diyalektik Üstüne» başlıklı makalesinde, Althusser bu «yapı» kavramını geliştirir. Bir önceki makalede yalnızca «yapı» olarak geçen kavram burada, «karmaşık bütünün her zaman-önceden-verilmiş (ever-pre-given) egemen yapısı» haline gelir. Althusser, «yapı»nın bu önceden verilmişliğini, Marx'ın **Grundrisse**'nin girişindeki bir cümlesine dayanır. «En basit ekonomik kategori... yalnızca, önceden-verilmiş, yaşayan somut bütünün tek yönü ve soyut ilişkisi olarak varolabilir.»⁶⁴ Bu önermenin Althusserci yorumuna bakalım bir de. «Marksizm ilkesel olarak, herhangi bir somut 'nesne'nin karmaşık yapısının verilmişliğinin tanınmasını sağlar.»⁶⁵ Aradaki fark açıkça görülüyor. Marx'ın «önceden-verilmiş, yaşayan somut bütün» dediği şey Althusser'de, bu şeyin yapısıyla karşıtlıktır. Marx'ta önceden verili olan, yaşayan somut bütündür, maddi hayatın kendisidir, nesnedir, nesnenin hareketidir, ama nesnenin yapısı değildir. Çünkü «yapı» kavramı, nes-

Birikim 20/21

nel gerçeklikten soyutlanmış bir kavramdır, nesnel gerçekliği insan beynine yansıtanın bir aracıdır. Ama Althusser bize öyle bir yapı kavramı tanımlar ki, bununla herhangi bir «yaşayan somut bütün»ün kendisi bilinmeden «yapı»sı bilinebilir; yapının öğelerinin zorunlu ilişkileri yapının somut varoluşunun ön koşulları haline gelir. İşte Althusser'in «yapı»sı ve varoluş koşulları: «... her çelişki, yapının her esas eklemelenmesi ve egemen yapıdaki eklemelenmelerin genel ilişkileri, karmaşık bütünü kendisinin bu sayıdaki varoluş koşullarını oluşturur.»⁶⁶

Az önce Hegel'in «organik bütün» kavramından söz etmiştik. Hegel, mantık alanında geliştirdiği «organik bütün» kavramını, devlet analizinin çıkış noktası yapar. Hegel önce herhangi bir organizmanın, yani genel olarak «organizma» kavramının öğeleri arasındaki ilişkileri, organizmanın doğasının zorunlu bir sonucu olarak inceler ve sonra, devletin de bir organizma olarak bu ilişkileri sağlaması gerektiğini söyler. Marx'ın bu türden bir argümana yönelttiği eleştiri oldukça kesin ve açıktır. «Organizmanın doğasından çıkarılan bir organizmanın farklı elemanlarının birbirlerine karşı zorunlu bir ilişki içinde buldukları yolundaki argüman-saf totolojidir.»⁶⁷ Marx'ın bu önermesindeki «organizma» yerine «karmaşık yapı», «farklı elemanlar» yerine «farklı düzeyler veya kerteler» ve «ilişki» yerine «eklemelenme» koyacak olursanız, Althussercilğin özünü elde edersiniz.

Althusser'in Marksizm ve Hegelcilik arasındaki ayrımının temelinde, birincisinin «doğru», ikincisinin ise «yanlış» olduğu yolunda bir değer yargısı yatmaktadır. İşte bu yüzden Althusser, yalnızca Hegel ve Marx arasındaki farkı abartmakla kalmamış, genç ve olgun Marx arasındaki farkı da aşırı abartmıştır. İncelediğimiz iki makalesinde Althusser'in, Hegel ve Marx'ın dünya görüşlerini toplumsal ilerlemeye ve işçi sınıfının mücadelesinin gelişmişlik düzeyine bağlamak gibi bir kaygısı yoktur. Bu durumu sonraları bir özleştiriyle kabullenmiş olsa bile, böyle bir eksikliğin çelişki konusundaki görüşlerini ne yönde etkilediğini açıklamamıştır. Sorunun maddeci açıdan ortaya konuluşu ise açıktır: Hegel zamanında, kapitalizme özgü karşılıklı dıştalanma ilişkileri, toplumun ve özellikle de Prusya toplumunun gelişmesinde ağırlıklarını duyurmamışlardı. Bu yüzden, Hegelci diyalektikte karşılıklı dıştalanma uzlaşmaz çelişkinin yeri yoktur, ama Marx' da vardır.

Bütün bunlardan başka, Althusser, bir süreçteki çelişkilerin bürünebileceği üç biçimi ayırdetmiştir. «Antagonizm-olmama, antagonizm ve patlama.» Mao'nun «merminin patlaması» örneğinin dolaysız teorizasyonu olan bu «patlama» evresi bir yana bırakılacak olursa, bu ayrım, uzlaşabilen çelişkilerin gelişiminin farklı evrelerine tekkabül eder. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Aynen Hegel'de ve Mao'da olduğu gibi, Althus-

ser'de de karşılıklı dıştalanma uzlaşmaz çelişkinin yeri yoktur.

Althusser'in çelişki konusundaki görüşlerinin bir eleştirisi, yurttaşı olan M. Godelier tarafından yapılmıştır. Godelier 1965'de yayımlanan «Kapital'de Yapı ve Çelişki» başlıklı makalesinde, Althusser'in Marksizm'e uyguladığı yapısal bakış açısını benimsemiş ve Althusser'i yine bu açıdan eleştirmiştir.

Althusser'e göre, Marx'ın diyalektiğinin [Hegel'inkinden] özgül farkı, çelişkilerin ilkesel olarak 'üstbelirlendiği' gerçeğinde bulunmalıdır. Başka bir düzeyde değerli pozitif öğeler sağlasa bile, bu cevap bana esas noktayı kavramamış görünüyor.⁶⁸

Buraya kadar Godelier'yle aynı fikirde olmak elde değil. Ama, Godelier'nin «esas noktası» neymiş, ona bir bakalım.

Godelier'ye göre iki farklı çelişki türü vardır. Birincisi «yapı»nın içindeki, ikincisi ise «yapı»lar arasındaki çelişkiler. Godelier bu sonuca Marx'ın Kapital'ini inceleyerek varır ve hemen her düşünürün kendisine özgü terminoloji içinde ifade ettiği bir gerçeği, o da tekrarlar: «iki çelişki türü arasındaki (yapı içindeki ve yapılar arasındaki) teorik ayırım ve karşılıklı eklemelenmelerinin açıklanması, ne Marx ne de Engels tarafından açıkça geliştirilmemiştir.»⁶⁹

İşte, Godelier'nin iki tür çelişkisi için Kapital'den verdiği örnekler:

... ilk çelişki, emek ve sermaye arasındaki, kapitalist sınıf ve işçi sınıfı arasındaki çelişkidir. Bu [çelişki], kapitalist üretim ilişkileri içindedir. Bu, böylelikle, bir yapının bir iç çelişkisidir... [Öbürü], bir yapı içindeki bir çelişki değil, ama iki yapı arasındaki bir çelişkidir; bu yüzden, dolaysızca, bireyler veya gruplar arasındaki değil, ama üretici güçler yapısı ve üretim ilişkileri yapısı arasındaki bir çelişkidir.⁷⁰

Açıkça görüldüğü gibi, Godelier'nin «yapı»sıyla Althusser'in «yapı»sı aynı değildir. Godelier'nin «yapı» dediği şeyler, Althusser'in «yapı»sı içindeki «düzey» veya «kerte»lerdir. Althusser böyle bir eleştiriyi rahatlıkla göğüsleyebilir ve Godelier'ye diyebilir ki, «senin çelişkilerinin tümü yapının içindedir.»

Godelier'yle fikir birliğine varmıştık, çünkü Althusser'in «esas noktası» kavramadığını söylemişti. Ama, Godelier'nin «esas noktasının» da, görmüş olduğumuz gibi, bizim «esas noktasımız»la hiçbir ilişkisi yoktur.

M. Nicolaus, L. Colletti

Bu iki düşünürün ortak niteliği, Marx'ın Hegel'le ilişkisinin sanıldığından da derin olduğunu vurgulamaktır. Ama bu vurgulama, iki düşünürde, tamamen zıt yönlüdür. Nicolaus Grundrisse'ye yazdığı önsözde (1973), Marx'ın düşüncelerinin Kapital'e kadarki gelişimini parlak bir biçimde özetler. Nicolaus'a göre Marx'ın Grundris-

se'deki uğraşı, başlıca yöntem sorunu üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu çaba, Marx'ın Hegel'e geri dönüşünü simgeler. Örneğin, Grundrisse'yle uğraştığı yıllarda Marx, Engels'e şunları yazmıştır: «Çalışma yönteminde, bir raslantı sonucu... tekrar Hegel'in Mantık'ına dönüşümün büyük yararı oldu.»⁷¹

Nicolaus, Marx'ın önüne çıkan teorik sorunların çözümünde Hegel'den ne denli yararlandığını vurgular. Bütün bunların sonucunda, Marksist diyalektikle Hegelci diyalektik arasındaki farkın iki yönünü ayırdeder.

Hegel'in ve Marx'ın diyalektik yöntem kavramları arasındaki bazı önemli farkları özellikle kesin bir biçimde ayıran iki yön şöylece özetlenebilir: Birincisi, nereden başlanacağı sorunu ve ikincisi ise, herhangi bir birlik içindeki çelişkilerin dolaysız ve zorunlu olarak mı, yoksa dolaylı ve koşulsal olarak mı özdeş olduğu sorunu.⁷²

Görüldüğü gibi, birinci yön Hegelci idealizmle Marksist maddeciliği ayırdeder, ikinci yön ise idealist diyalektikle maddeci diyalektiği. Nicolaus'a göre maddeci diyalektikte karşıtların özdeşliği dolaylı ve koşulsaldır. Nicolaus, kendi yaklaşımının Althusser'inkinden farkını şöyle koyar.

... Althusser'in «Çelişki ve Üstbelirlenme» sinin kendi ayakları üstüne oturtulmaya ihtiyacı vardır. Çünkü «üstbelirlenme», ya sadece niceliksel bir şeydir (çelişkilerin en büyük toplamı veya birikmesi) —ki bu durumda söylenecek fazla bir şey yoktur—, ya da çelişkilerin koşulsallığının, ortama bağlılığının kaba ve başaşağı bir formülasyonudur.⁷³

Nicolaus eleştirisinde, Althusser'in Marksist diyalektikle Hegelci diyalektik arasındaki farkı yanlış bir yerde aradığını söylemez. Ama bu farkı «kaba ve başaşağı» bir biçimde ortaya koyduğunu söyler. Çünkü Nicolaus'un kendisi de farkı aynı yerde, çelişkinin koşulsallığında, dolaylılığında aramaktadır.

İnceleyeceğimiz son düşünür Colletti, bütün öbür Marksistlerden köklü bir biçimde ayrılmaktadır. Çünkü Colletti, diyalektik ve maddeciliğin hiçbir şekilde bir araya gelemeyeceğini ileri sürmektedir. Colletti'ye göre, Hegel'in yöntemi ve sistemi arasında bir tutarsızlık yoktu, ama bu tutarsızlık Engels'deydi. Çünkü Marx hiçbir zaman «diyalektik maddecilik»den söz etmemiştir. Engels ise diyalektikle maddeciliği bağdaştırılmaya çalıştığı zaman maddecilikten ödün vermek zorunda kalmıştı. Colletti bunların yanında, Marx'ın Kapital'i yabancılaşma ve fetişizm kavramları üzerine inşa ettiğini de ileri sürer.

Colletti 1974'de yayımlanan «Çelişki ve Çatışma (contrariety)» başlıklı makalesinde, yalnızca, iki farklı çelişki türünün ayırdedilmesi sorununu ele almıştır. Birinci tür çelişki ancak diyalektikle kavranabilir. Bu çelişkide karşıtlar özdeşleştirir ve A=A-değil olarak ifade edilirler, birinin

varlığı öbürünün ön koşuludur ve ancak ikisi birlikte bir bütün oluştururlar; birbirleri içine geçmişlerdir ve birbirlerini çekerler. Öte yandan ikinci tür çelişki «çatışma», formel mantıkla kavranabilen bir çelişkidir. Karşıtlar birbirlerinden tamamen farklıdır ve A=B olarak ifade edilirler; her biri kendi içinde bir bütündür ve birlik ilkesini sağlamazlar, birbirlerini karşılıklı dıştalanma ve iterler.

Colletti'ye göre yalnız birinci tür çelişki diyalektik çelişkidir; ikinci tür çelişkinin diyalektik içinde hiçbir yeri yoktur. Marx 'ın «Hegel'in Devlet Öğretisinin Eleştirisi»nde sözünü ettiği «hakiki gerçek uçlar», ikinci tür çelişkinin her türlü niteliğine sahip olduğu halde, yalnızca, Aristo, Kant ve Feuerbach'ın Marx üzerindeki etkisini simgeler ve diyalektikle bir ilişkisi yoktur. Diyalektik maddecilerin başlıca çabası bu iki tür çelişkiyi tek bir diyalektik içinde bütünleştirmektir, ama bu boşuna bir çabadır. Colletti, diyalektik maddecilerin Hegel'e karşı tavırlarını şöyle özetler:

Hegelci hipotezleme sürecinin eleştirisi; yani madde ve akıl arasındaki kurgusal yer değiştirme ve dolayısıyla Hegel'in mantıki çelişki ve maddi çatışma (contrariety) arasındaki, içeren (inclusive) ve dıştalanma (exclusive) karşıtlar arasındaki ayırımı karıştırmalarının eleştirisi.⁷⁴

Bütün bir incelememizin bel kemiğini oluşturan noktayı Colletti nefis bir biçimde özetliyor; Hegel, karşılıklı içeren (yani geçişimli) çelişkiyle karşılıklı dıştalanma ilişkileri karıştırmış ve bütün çelişkileri geçişimli sanmıştır. Fakat, Colletti diyalektik maddeciliğe karşı olduğu için böyle bir görüşe de karşıdır.

Marx'a göre, ücretli emek ve sermaye arasındaki öbürlerine kadar, kapitalizmin bütün çelişkileri 'gerçek karşıtlıklar', yani nesnel ve 'çelişki olmayan' (non-contradictory) karşıtlıklar değil, ama kelimenin tam anlamıyla **diyalektik çelişkilerdir**.⁷⁵

Colletti'nin «kelimenin tam anlamıyla diyalektik» dediği çelişki türü, yukarıda özetlediğimiz A=A-değil türündeki çelişkidir; yani, karşıtlardan birinin varlığı öbürünün ön koşulu olan, yalnız beraberce bir bütün oluşturdukları geçişimli çelişkidir. Colletti, bu tezini kanıtlamak için Kapital'deki çelişkileri inceler.

Colletti, Kapital'den, kendine en zorlu gelen bir örneği seçer; para ve metaller arasındaki ilişki. Colletti bu çelişkiyi çok yakın bir zamana kadar «uzlaşmaz hakiki gerçek uçlar» sandığını ve artık aklının başına geldiğini söyler. Colletti'ye göre, kutuplarının bunalımlar sırasında ayrışması, bu çelişkinin «hakiki gerçek uçlar» olduğu yolunda bir yanılsamaya yol açmaktadır. «Sanırım ki, bu noktada diyalektik maddeciler ellerini oğuşturmaktalardır. Ama korkarım, bir kez daha durumu anlamakta yanıldılar.»⁷⁶ Çünkü bu «çok özel bir durum»dur ve çelişkinin kutupları ayrışmış ve bağımsızlaşmış olsalar bile, özlüklerinde hâlâ «ayrışmaz»dır.

Colletti'nin inancının tersine, bütün bunlar «diyalektik maddecilik» açısından son derece anlaşılır şeylerdir. Çünkü *Kapital*'i incelerken göstermiş olduğumuz gibi, para ve metalar arasındaki çelişki geçişimli ve uzlaşabilen bir çelişkidir. Ama geçişim olgusu derecelidir. Para ve metalar arasındaki çelişkinin geçişimlilik derecesi, bunalım ve istifçilik durumlarında büyük ölçüde düşer, yani kutuplar büyük ölçüde ayrışır ve bu yüzden antagonist hale gelirler, ama özlüklerinde her zaman geçişimlidirler. Bunalım ve istifçilik durumları ortadan kalktığına tekrar eski antagonist olmayan hallerine dönerler.

Görüldüğü gibi Colletti'nin tezi, hiç de diyalektik maddecilik açısından anlaşılacak bir şey değildir. Tersine Colletti, *Kapital*'de kendi verdiği örnekten birkaç sayfa önce yer alan, değer nisbi ve eşdeğer biçimleri arasındaki karşılıklı dıştalanma uzlaşmaz çelişkiyi görmemezlikten gelerek, yalnızca konuyu anlamadığını değil, tam bir seçmeci olduğunu da kanıtıyor. Colletti eğer, değer nisbi ve eşdeğer biçimleri arasındaki çelişkiyi de incelemesine katacak olsaydı, Marx'ın geçişimli uzlaşabilen çelişkiler yanında karşılıklı dıştalanma uzlaşmaz çelişkileri de tanıdığı sonucuna varacaktı. Ama Colletti bunu yapamaz, çünkü o diyalektik maddeciliğe karşıdır.

SONUÇ

«Felsefenin ikibin yıllık gelişimi boyunca» der Lenin *Materyalizm ve Ampiryo-Kritisizm*'de, materyalizmle idealizm arasındaki mücadele; Eflatun ve Demokritus'un felsefi eğilimleri ve çizgileri arasındaki mücadele, din ile bilim arasındaki; nesnel gerçeğin inkârı ile onun kabulü arasındaki mücadele ve duyu üstü bilgi taraftarları ile onun karşıtları arasındaki mücadele eskিয়েbilmiş midir?77

Materyalizm ve Ampiryo-Kritisizm, Rus Sosyal Demokratları ve Kadetler veya Bolşeviklerle Menşevikler arasındaki değil, bizzat Bolşevikler arasındaki bir mücadelenin ürünüdür. Materyalizm ve idealizm arasındaki mücadele, tarihin gördüğü en devrimci partinin safları arasında bile yer almışken, bu mücadelenin, günümüzde global bir nitelik kazanmış olan Marksist-Leninist hareket içinde de sürüp gidiyor olması doğal karşılanmalıdır. İnsanlığın gelişiminin ikibin yılı boyunca egemenliğini sürdüren idealizmin bir çırpıda kökünün kazınması beklenmemelidir. Marksizm, ortaya çıktığı anda egemen dünya görüşü haline gelmedi, ama geleceğin egemen dünya görüşü olacağını ispatladı. Marksizm'in bu süreç içindeki gelişimi, Marksizm'i idealizme karşı savunma ve özellikle de Marksizm içine sızmış her türlü idealizmi ayıklama yönünde yer aldı. Gün-

müzde, devrimci hareketlerin dev boyutlara ulaşmasına paralel olarak, Marksist-Leninist hareket içindeki maddecilik-idealizm mücadelesi de dev boyutlara ulaştı ve kendini bu hareket içindeki bir bunalım olarak ortaya koydu.

Lenin her fırsatta, çeşitli görüşler arasındaki farkların kesin bir çizgiyle ayrılması gerektiğinden söz etmişti. Ancak, mücadelenin bir aşamasında çekilen bir çizgi, zaman ilerledikçe, mücadele geliştikçe bulanıklaşır, farkları belirlemez duruma düşer; yeni aşamalar yeni çizgileri gerektirir. Özellikle felsefe alanında, maddecilik ve idealizm arasındaki mücadelede, bu iki eğilimi kesinlikle ayıran ölçütler zamanla aşılacaktır, yeni ölçütlere ihtiyaç duyulmaktadır. Örneğin, Marx ve Engels, insanlık tarihinde ilk kez, maddecilikle idealizm arasındaki çizgiyi kesinlikle çektiler: madde mi düşünceden önce gelir yoksa düşünce mi maddeden? Bu çizgi bir kez çekildikten ve maddenin düşünceden önce geldiği kesinlikle ispatlandıktan sonra, aklı başında hiçbir kimse bunun tersini iddia etmedi, ama idealizm de ortadan kalkmadı, yalnızca kılık değiştirdi. Lenin'in *Materyalizm ve Ampiryo-Kritisizm*'de eleştirdiği tür idealizm, hiçbir zaman düşüncenin maddeden önce geldiğini iddia etmemiştir. Ama Lenin, yöntemi diyalektik olmayan bir maddeciliğin önünde sonunda idealizme kayacağını açıkça gösterdi. Günümüzde ise sorun daha karmaşıklaşmıştır. Çünkü yeniden kılık değiştirmiş olan idealizm, hem maddeci hem de diyalektik olduğunu iddia etmektedir. Bu durumda, kılık değiştirmiş idealizmle diyalektik maddecilik arasındaki ayırım, ne maddenin mi düşünceden yoksa düşüncenin mi maddeden önce geldiği sorusuna verilen cevapta, ne de diyalektik en doğru yöntem olarak kabul edilmesinde aranabilir. Ayırım çizgisi, bizzat diyalektik kategorilerinde aranmalıdır.

Diyalektik özünün çelişki kategorisinde yattığını, Marx, Engels ve Lenin kadar, Hegel, Mao ve Althusser de vurgulamışlardır. Ama, ilk üç kişiyi ikinci üç kişiden ayıran kesin fark, bütün incelememiz boyunca göstermeye çalışmış olduğumuz gibi, iki farklı çelişki türünün ayırıldılmasında yatmaktadır.

Geçişimli uzlaşabilen çelişkiler ve karşılıklı dıştalanma uzlaşmaz çelişkileri ayırdetmek, bu iki tür çelişkinin diyalektik maddecilik içindeki özgün yerini tanımak ve geçişimli çelişkilerin bazen antagonist hale gelebileceklerini, bazen de antagonist olmaktan çıkabileceklerini, buna karşın karşılıklı dıştalanma çelişkilerinin her zaman ve her durumda antagonist olacaklarını kabul etmek: işte son moda idealizmi diyalektik maddecilikten ayırdetmenin ölçütü.

1 *Aydınlık*, n. 57, Kasım 1975, s. 5

2 V. I. LENİN, Marksizmin Üç Kaynağı ve Üç Bileşeni, *Collected Works*, Moscow: Progress Publishers, 1973, v. 19, p. 23.

3 K. MARX-F. ENGELS, Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu, *Felsefe İncelemeleri*, Ankara: Sol Yayınları, 1968, s. 8. ve *Selected Works*, London: Lawrence and Wishart, 1968, p. 594.

4 K. MARX, *Kapital*, Ankara: Sol Yayınları, 1975, c. 1, s. 26. ve London: Lawrence and Wishart, 1974, v. 1, p. 29.

5 F. ENGELS, Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu, ss. 17-29, pp. 602-612.

6 K. MARX, *Kapital*, c. 1, s. 26, v. 1, p. 29.

7 V. I. LENİN, *Felsefe Defterleri*, Ankara: Sosyal Yayınlar, 1976, s. 146. ve *Collected Works*, Moscow: Progress Publishers, 1973, v. 38, p. 180.

8 V. I. LENİN, *Felsefe Defterleri*, ss. 113-114, v. 38 pp. 139-141.

9 M. BELGE, Althusser Üstüne, *Lenin ve Felsefe*, İstanbul: Birikim Yayınları, 1976, s. 11.

10 K. MARX, Hegel'in Devlet Öğretisinin Eleştirisi, *Early Writings*, London: The Pelican Marx Library, 1975, pp. 69-70.

11 K. MARX, *aynı yerde*, p. 73.

12 K. MARX, *aynı yerde*, p. 153.

13 K. MARX, *aynı yerde*, p. 152.

14 K. MARX, *aynı yerde*, pp. 155-156.

15 W. T. STACE, *Hegel Üstüne*, İstanbul: Birikim Yayınları, 1976, s. 167.

16 K. MARX, s.g.e. p. 156.

17 K. MARX, *aynı yerde*, p. 116.

18 K. MARX, *Kapital*, c. 1, s. 14, v. 1 p. 19.

19 K. MARX, *aynı yerde*, c. 1 s. 71, v. 1 p. 55.

20 K. MARX, *aynı yerde*, c. 1 s. 127, v. 1 p. 107.

21 K. MARX, *aynı yerde*, c. 1 s. 127, v. 1 p. 107.

22 K. MARX, *aynı yerde*, c. 1 s. 127, v. 1 p. 107.

23 K. MARX, *aynı yerde*, c. 1 s. 151, v. 1 p. 130.

24 K. MARX, *aynı yerde*, c. 1 s. 177, v. 1 p. 156.

25 K. MARX, *aynı yerde*, c. 1 s. 135, v. 1 p. 115.

26 K. MARX, *aynı yerde*, c. 1 s. 159, v. 1 p. 138.

27 K. MARX, *aynı yerde* v. 3 p. 257.

28 K. MARX, *aynı yerde*, v. 3 p. 249.

29 F. ENGELS, *Doğanın Diyalektiği*, Ankara: Sol Yayınları, 1975, s. 79. ve Moscow: Progress Publishers, 1974, p. 62.

30 F. ENGELS, *aynı yerde*, s. 339, p. 287.

31 F. ENGELS, *aynı yerde*, s. 216, p. 256.

32 F. ENGELS, *aynı yerde*, s. 252, p. 212.

33 F. ENGELS, *Anti-Dühring*, Ankara: Sol Yayınları, 1975, s. 422. ve Moscow: Progress Publishers, 1974, p. 337.

34 V. I. LENİN, *Felsefe Defterleri*, s. 303, v. 38 p. 359.

35 V. I. LENİN, *aynı yerde*, s. 304, v. 38 p. 360.

36 V. I. LENİN, *aynı yerde*, s. 304, v. 38 p. 360.

37 V. I. LENİN, *aynı yerde*, s. 303, v. 38 p. 359.

38 V. I. LENİN, *Devlet ve Devrim*, Ankara: Sol Yayınları, 1976, ss. ve *Collected Works*, Moscow: Progress Publishers, 1973, pp. 266-268.

39 J. STALİN, *Diyalektik ve Tarihi Materyalizm*, Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları, 1974, s. 7.

40 V. I. LENİN, *Felsefe Defterleri*, s. 179, v. 38 p. 221.

41 K. MARX, *Kapital*, c. 1 s. 804, v. 1 p. 715.

42 MAO ÇETUNG, *Çelişki Üstüne, Teori ve Pratik*, Ankara: Sol Yayınları, 1971, s. 50. ve *Selected Readings From the Works of Mao Tsetung*, Peking: Foreign Languages Press, 1971, p. 110.

43 MAO ÇETUNG, *aynı yerde*, s. 43, p. 102.

44 MAO ÇETUNG, *aynı yerde*, s. 53, p. 113.

45 MAO ÇETUNG, *aynı yerde*, s. 33, p. 91.

46 MAO ÇETUNG, *aynı yerde*, s. 37, p. 96.

47 MAO ÇETUNG, *Çelişki Üstüne, Teori ve Pratik*,

48 MAO ÇETUNG, *aynı yerde*, s. 60, p. 120.

49 MAO ÇETUNG, *aynı yerde*, s. 59, p. 119.

50 MAO ÇETUNG, *aynı yerde*, s. 65, p. 125.

51 MAO ÇETUNG, *aynı yerde*, ss. 65-66, pp. 125-126.

52 V. I. LENİN, *Felsefe Defterleri*, s. 304, v. 38 p. 360.

53 MAO ÇETUNG, a.g.e., s. 65, p. 127.

54 K. MARX, Hegel'in Devlet Öğretisinin Eleştirisi, p. 153.

55 G. POLİTZER, *Felsefenin Temel İlkeleri*, Ankara: Sol Yayınları, 1971, s. 105.

56 M. CORNFORTH, *Materialism and the Dialectical Method*, London: Cape Editions, 1968, p. 94.

57 H. LEFEBVRE, *Dialectical Materialism*, London: Cape Editions, 1969, p. 39.

58 H. LEFEBVRE, a.g.e p. 39.

59 L. ALTHUSSER, *For Marx*, New York: Pantheon Books, 1969, pp. 93-94.

60 L. ALTHUSSER, *aynı yerde*, p. 101.

61 L. ALTHUSSER, *aynı yerde*, p. 101.

62 G. W. F. HEGEL, *Bütün Yapıtları (Seçmeler)*, Ankara: Onur Yayınları, 1976, s. 233.

63 G. W. F. HEGEL, Aktaran: K. MARX, Hegel'in Devlet Öğretisinin Eleştirisi, p. 153.

64 K. MARX, *Grundrisse*, London: Pelican Marx Library, 1975, p. 101.

65 L. ALTHUSSER, *For Marx*, p. 198.

66 L. ALTHUSSER, *aynı yerde*, p. 205.

67 K. MARX, Hegel'in Devlet Öğretisinin Eleştirisi, p. 66.

68 M. GODELIER, *Structure and Contradiction in Capital, Ideology in Social Science*, London: Fontana, 1972, p. 356.

69 M. GODELIER, *aynı yerde*, p. 359.

70 M. GODELIER, *aynı yerde*, pp. 350-351.

71 K. MARX, *Grundrisse*, p. 26.

72 M. NICOLAUS, *Grundrisse'ye önsöz*, p. 35.

73 M. NICOLAUS, *aynı yerde*, p. 40.

74 L. COLLETTI, *Contradiction and Contrariety*, *New Left Review*, n. 93, October 1975, p. 19.

75 L. COLLETTI, *aynı yerde*, p. 23.

76 L. COLLETTI, *aynı yerde*, p. 25.

77 V. I. LENİN, *Materyalizm ve Ampiryo-kritisizm*, Ankara: Çağrı Yayınevi, 1975, s. 160 ve *Collected Works*, Moscow: Progress Publishers, 1973, v. 19, p. 130.